

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

UPPSATS

- Antikvarien fil. lic. *Elisabeth Svärdström*,
Stockholm:
Svensk medeltidsrunologi 77
Mittelalterliche Runologie in Schweden .. 97

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

- Linnés idévärld. Av docent *Börje Hanssen*,
Hallsberg 98
Albert Wifstrand: Laonikos Chalkokondyles,
der letzte Athener. Anmäld av professor
Hilding Pleijel, Lund 100
Nils-Arvid Bringéus (utg.): Mat och miljö.
Anmäld av förste intendenten docent *Anna-
Maja Nylén*, Stockholm 101
Aagot Noss: Johannes Flintoes draktkvareller.
Anmäld av *Anna-Maja Nylén* 102
Per Brahe: Oeconomia eller Hushållsbok för
ungt adelsfolk. Anmäld av *Hilding Pleijel* 103
Claude Lévi-Strauss: Det vilda tänkandet. An-
mäld av professor *John Granlund*, Stockholm 105
Västmanlands fornminnesförenings årsskrift
1972. — Från bergslag och bondebygd
1971. — Skånes hembygdsförbunds årsbok

1971. Anmälda av professor *Gösta Berg*,
Stockholm 107
Gösta Adelsvärd: Charles Emil Hagdahl. An-
mäld av *Gösta Berg* 108
Tryggve Lundén: Svenska helgon. Anmäld av
Hilding Pleijel 109
Bengt af Klintberg: Svenska folksägnen. An-
mäld av professor *Sigfrid Svensson*, Lund 110

KORTA BOKNOTISER

- Lars Thornblad: Mollösund. — Kai Uldall:
Billeder af dansk folkekunst 111
Nyttoslöjd och konsthantverk kring Kalmar-
sund. — Anne Marie Franzén: Prydnads-
sömmar under medeltiden 112
Carl Lindstén: Hänt och omvittnat. — S.
Unnaryd, årsskrift 1971. — Kulturen 1972 113
Från Gästrikland 1971. — Anita Liepe: Växjö
och Öjaby kyrkor 114
Messan på swensko 1557. — Register t. Upp-
sala universitets matrikel 1595—1817 115
Carsten Bregenhøj: Etnologisk interviewtek-
nik. — Jörn Pio: Folkeminder og traditions-
forskning 116

Tidskr Sv
Ex 7

RIG · ÅRGÅNG 55 · HÄFTE 3

1972

Föreningen för svensk kulturbistoria

Ordförande : Presidenten *Sture Petré*n

Sekreterare : Fil. dr *Marshall Lagerquist*

Bitr. sekreterare : Fil. kand. *Hans Medelius*

REDAKTION :

Professor *Gösta Berg*

Fil. dr *Marshall Lagerquist*

Professor *Sigfrid Svensson*, Rigs redaktör

Ansvarig utgivare: Professor *Gösta Berg*

Redaktionens adress: Folkliivsarkivet, 223 62 Lund.

Föreningens och tidskriftens expedition :

Nordiska museet, 115 21 Stockholm Telefon 08/63 05 00

Års- och prenumerationsavgift 15 kr

Postgiro 193958

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen

Boktryckeri AB Thule, Stockholm 1972

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska "Sången om Rig" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äga från Norden. Föreningen för svensk kulturhistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918

Svensk medeltidsrunologi

Av Elisabeth Svärdström

Termen medeltidsrunologi är ny. Att den inte använts förut, inte ens i Norge där runinskrifterna till största delen är medeltida, beror förmodligen på att den nordiska runologin har dominerats från vårt land, där materialet är mest omfattande och forskningen etablerad sen flera hundra år. Och i Sverige förhärskar de vikingatida runstenarna, vars inskrifter i hög grad kommit att präglade den runologiska vetenskapen. Samtidigt har runinskrifterna på ett antal medeltida gravstenar, fasta och lösa kyrkliga inventarier och enstaka profana föremål bedömts som konservativa skrivvanor, då man ju varit på det klara med att runorna under medeltiden sakta närmade sig sitt slutskede och det bevarade, förhållandevis knapphändiga materialet låtit föga tala om sig. Visserligen är det gotländska runmaterialet till övervägande del medeltida. Men med sitt perifera läge har Gotland betraktats som reliktområde liksom Älvdalen i Övre Dalarna, vars runinskrifter inte ens är medeltida utan från nyare tiden.

Vad är det då som nu har hänt i Sverige och gjort termen medeltidsrunologi berättigad? För det första att forskningen för Vitterhetsakademiens utgåva Sveriges runinskrifter, efter att ha arbetat sig igenom det väldiga runstensmaterialet i Södermanland och Uppland, har tagit itu med landskap som Västergötland och Gotland och där mött ett överraskande stort antal medeltida objekt. Småland, som avslutades 1961, gav en tydlig vink. Nära en tredjedel av alla småländska runinskrifter är medeltida. I Västergötland är mer än hälften medeltida, på Gotland tre fjärdedelar av hela antalet.

Men det är inte bara den nämnda, systematiska forskningen som har kastat nytt ljus över runornas bruk. Nej, också alla nyfynden från de arkeologiska utgrävningarna, som den nutida exploateringen av medeltida stadskärnor ger upphov till. I Lund, Lödöse, Skara, Nyköping, Uppsala har det senaste decenniet lyft på förflåten till ett underjordiskt runarkiv, som visat att runorna i vårt land har varit vardagsskriften långt in i medeltiden, alldeles som Bryggenfynden i Bergen några år tidigare med överväldigande kraft strukit under samma förhållande i Norge.

Vardagsskrift! Fastän alla som kommit i beröring med runorna vet, att dessa med sin karakteristiska, kantiga form ursprungligen har skapats för att skäras i trä — huvudstavarna vinkelrätt mot fibrerna och bistavarna diagonalt — kom deras egenskap av vardagens skrivtecken länge i skymundan för runstenarnas monumentalskrift, helt enkelt därför att vardagens runföremål till allra största delen har gått förlorade. Trä, ben och metall är inte lika beständigt som sten.

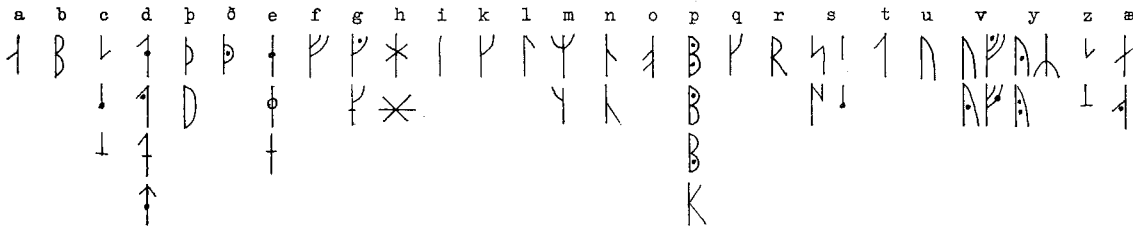
År 1957 kom det emellertid en liten skrift av Elias Wessén, Om vikingatidens runor, som fäste uppmärksamheten på att "användningen av runskrift har haft en vidare utbredning än seden att resa runstenar". Författarens avsikt var att förklara vikingatidens olika runalfabet utifrån olika *f u n k t i o n e r*, inte lokala förekomster: de s. k. danska runorna med långa, dubbelsidiga bistavar på runstenarna som *m o n u m e n t a l s k r i f t*, de s. k. svensk-norska runorna el. Rökrunorna med korta, ensidiga bi-

VIKINGATIDA NORMALRUNOR

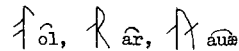

 f u þ o r k h n i a s t b m l r

MEDELTIDA RUNOR

 a b c d þ ö e f g h i k l m n o p q r s t u v y z æ

Binderunor, exempel:

1. Tablå över vikingatidens normalrunor och de medeltida runorna.

stavar och de s. k. hälsingerunorna med höggradigt förenklad form som var dagsskrift. Wessén hävdar denna syn på nytt i arbetet *Från Rök till Forsa*. Om runornas historia under vikingatiden (1969). Med Forsaringens inskrift med vikingatida kortkvistrunor når han ända fram till tiden omkring 1100 men går, som titeln anger, inte in på medeltida runskrift.

Både före och efter vikingatiden har emellertid runorna varit en levande skrift. Här skall i förbigående nämnas alla de sex runalfabet som vi har använt oss av i Sverige, och då med de termer som indirekt föranleddes av Wesséns skrift 1957 och just nu begagnas, men som tyvärr inte följer en enhetlig indelningsgrund och därför ytterligare borde revideras: de *urnordiska runorna*, 24 olika tecken som användes till in på 700-talet — *normalrunorna* (tidigare kallade de danska), 16 stycken med vilka huvudparten av rundokumentet, runstenarna från vikingatiden, är ristade; när man talar om den 16-typiga runraden, är

det framför allt normalrunorna som avses — *kortkvistrunorna* (tidigare kallade de svensk-norska runorna el. Rökrunorna), också 16, som förekommer, men i mindre utsträckning, på runstenar från vikingatiden — *hälsingerunorna*, 16 stycken, en förenklad form av kortkvistrunorna med mycket begränsad förekomst i Norrland och östra Svealand under vikingatiden — de *medeltida runorna* (tidigare kallade den helstungna runraden) med mer än ett 30-tal grundtyper och sammanlagt ett 50-tal varianter, i bruk från tiden omkring 1100 — *dalrunorna* i Övre Dalarna, belagda från 1500-talets slut och in på 1890-talet. Normalrunorna och de medeltida runorna i de former som är kända på svenskt område finns återgivna i tablåen fig. 1.

Vi knyter an till Wesséns förstnämnda skrift. Årtalet 1957 är intressant. Ett nytt skede i runologin varslades. Titeln *Om vikingatidens runor* är också intressant. Det senaste häftet av *Upplands runinskrifter i corpusverket Sveriges runinskrifter* kom

året därpå (1958), de första texthäftena av Västergötlands, de om runstenarna, likaså. I decennier hade man sysslat nästan enbart med runstenar. Bearbetningen av de gotländska inskrifterna och lösföremålen i Västergötland hade ännu inte påbörjats. Man hade sålunda allttjämt blicken fast riktad på runstenarna med vikingatidens runor. När 1963 en lärobok i svensk runologi gavs ut, ägnades bara en tiondel av utrymmet åt runinskrifter från medeltiden och nyare tiden.

Men 1961, samma år för övrigt som de första nyfynden från Bryggen i Bergen visades i tryck, kom sluthäftet av Smålands runinskrifter, och Lödösegrävningarna sattes i gång. 1962 kom det första bandet av Gotlands runinskrifter. Nyköpingsgrävningarna 1964 innebar en runsk sensation. Kulturlagren i centrum av Lund, Uppsala och på sistone Skara har också uppenbart runor i vardagsbruk. Lödösegrävningarna pågår ännu i oförminskad skala och försvarar fortfarande rangplatsen för Sveriges del — naturligtvis kan vi inte konkurrera med Bryggen och dess 550 runfynd. Och på gotländska kyrkväggar fortsätter ficklampan att avslöja vad kyrkobesökare tillfälligtvis har haft i tanke. Allt detta hör medeltiden till.

Visst hittar man allttjämt förut okända runstenar eller, oftare, fragment. Men det är ett faktum att de medeltida nyfynden numera överväger. Detta verifieras av de senaste årens accession, som i sin helhet inte bara registreras utan också vetenskapligt bearbetas och årsvis preliminärt publiceras i Vitterhetsakademiens tidskrift *Fornvännen*. Den omedelbara bearbetningen av runfynden har aktualiserats av försiktighets-skäl och kravet på en definitiv läsning av inskrifterna på de ofta mycket ömtåliga

trä- och metallföremålen före dessas konservering. 1970 och 1971 var proportionerna mellan vikingatida och medeltida fynd 7: 17, resp. 10: 23. Och det råder ingen tvekan om att det är de medeltida inskrifterna, som i den närmaste framtiden kommer att ytterligare berika det svenska runarkivet.

Sammanlagt känner vi idag i runt tal 750 medeltida svenska runinskrifter, flertalet från den tid på 1100- och 1200-talen då i övrigt skriftliga källor på inhemskt språk nästan helt saknas. De medeltida inskrifterna jämte de från nyare tiden (främst ca 200 dalruninskrifter) representerar därmed mer än en fjärdedel av alla svenska runinskrifter.

Våra medeltida runinskrifter finner vi bl. a. i kyrkliga sammanhang, på gravstenar, dopfuntar, kyrkklockor, givetvis med stor konkurrens av latinsk bokstavsskrift och latinska texter. I kyrkorna förekommer också mer eller mindre officiella runska texter i form av signaturer, som meddelar vem eller vilka som medverkat vid kyrkobygget eller svarat för någon bestämd hantverksdetalj, t. ex. smidet, eller bidragit med gåvor. Men också vardagsnära tillfällighetsristningar i form av bönesuckar, namnteckningar, en och annan kalendarisk notis, oftast ristade i trä eller väggputs, stundom målade, stundom ritade med rödkrita. Och slutligen har vi profana ristningar, t. ex. på spismurar, grindstolpar etc. Detta alltså o v a n j o r d.

I j o r d e n finner vi mest profana bruksföremål med runor, t. ex. träskålar, laggkärlsbottnar, smörspadar, knivskaft, mätton, remtyg, skrivdon, sigillstampar, vidare redskap för åkerbruk och fiske, snickeri, laggkärlstillverkning, spånad och vävning, dessutom kalenderstavar, märkstickor, karvstickor och amuletter av olika slag.

Innan vi går närmare in på inskrifterna, skall de rent grafiska förhållandena beröras, de runografiska som specialtermen lyder. Erfarenheten och kunskapen om dessa samt runristarens sätt att nyttja och bearbeta mönstret är nämligen mycket viktiga i medeltidsrunologin. Det gäller ju alltsomoftast att fånga in spontana notat, inte redigerade texter. Därför är teoretiska språkkunskaper inte nog. Ett praktiskt synsätt med föremålskunskap och materialkännedom är också nödvändigt.

Medan runstenarnas skrivtecken är ganska hårt fixerade till de 16-typiga runradernas mönster, är de medeltida runorna starkt differentierade, så att de fullt ut svarar mot det latinska alfabetet — och litet till. För samma ljud finns det under medeltiden i många fall flera olika tecken eller varianter. Detta hindrar inte att en och samma runa kan ha olika ljudvärden, alldeles som under vikingatiden, bara i ännu större omfattning. Differentieringen skedde i allmänhet genom stingning med en punkt eller ett litet streck. Stingning av några få tecken hade sparsamt praktiserats redan under vikingatiden. Nu fick metoden breddad användning och blev mycket vanlig. En differentiering åstadkom man också genom förenkling av bistavarna på vissa runor (jämför t. ex. *a* med *æ*, *o* med *ø*). Sådana kortkvistrunor är emellertid inte i princip någon nyhet vid medeltidens inträde. Och kanske ska vi se medeltidens normalfuthark med en mängd kortkvistrunor i ljust av Wesséns vikingatida vardagsrunor. Men någon klar utvecklingslinje är här ännu omöjlig att urskilja, bl. a. på grund av fåtalet bevarade runföremål, både vikingatida och sådana från 1100-talet.

Ett karakteristiskt drag hos de medeltida runinskrifterna är också binderunorna, som är sällsynta dessförinnan. Det finns ett par

exempel i fig. 1. Man sparade arbete och utrymme genom att begagna en och samma huvudstav för två eller flera runor i följd och så till denna enda huvudstav foga de avsedda runornas alla bistavar. För att läsningen inte skulle äventyras, fick det ske efter bestämda regler: den första runan skulle ha bistavar endast till vänster om huvudstaven, den sista till höger. Det begränsade kombinationsmöjligheterna. Om ristaren, som ibland är fallet, inte har hållit sig till reglerna, får läsaren ett bryderi.

Mängden av runtecken vittnar på sitt sätt om svårigheterna många gånger att bemästra de medeltida texterna — ibland oöverstigliga. Ristaren har visserligen haft en stor arsenal till sitt förfogande, men han har också haft stor frihet att välja tecken eller skapa dem efter sitt eget huvud. Den stungna *a*-runan för *æ* finns bara i två belägg; kanske har sådana alldeles regelrätt bildade, sällsynta runor varit vanligare men fått stå tillbaka för typer som varit lättare att rista eller som förmått hävda sig bättre.

Ordskillnad praktiserade medeltidens ristare sällan till vardags, inte ens mellanrum mellan orden, däremot vanligen i monumental sammanhang och då ofta skiljetecken i form av tre lodrätt placerade punkter.

Under medeltiden håller man ännu isär runorna och de latinska bokstäverna. Vi har ytterst få exempel på texter med blandning av tecknen, och det är mycket sällsynt, att latinska bokstäver tränger ut enstaka runor, så som det oftare förekommer i norska inskrifter och rent av ymnigt i dalruninskrifterna, åtminstone dem av senare årgång. Däremot förekommer det ibland att en och samma gravsten har både runtext och bokstavstext.

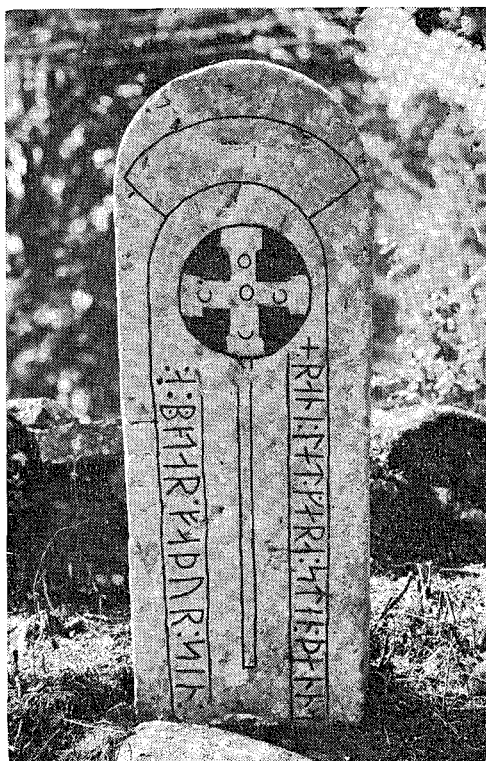
Det finns inte något runskt siffersystem. Man uttrycker antal och årtal i ord. De ro-

merska siffrorna, som egentligen var ganska väl lämpade att skäras i trä och huggas i sten, har man inte begagnat sig av, förmodligen beroende på likheten med runor och risken för oklarhet. Vi har dock ett par enstaka gotländska exempel på romerska siffror inuti en runinskrift, men så sent som 1449.

En jämförelse av runstenarnas runformer och de medeltida objektens visar en tydlig gräns omkring år 1100. Vid denna tidpunkt är de principiella förändringarna i stort genomförda: förenklingen, stingningen. Vad som sker efter 1100 är framför allt en breddning av sortimentet, varianterna ökar i antal, binderunorna utvecklas. Jag har därför av praktiska skäl valt sekelskiftet 1100 som runologisk gräns mellan vikingatiden och medeltiden. Men jag gör samtidigt den reservationen, att Gotland inte i alla avseenden följer den normala utvecklingen. Man bör därför akta sig för att bedöma det gotländska materialet med fastlandssvenska ögon.

Runstenarna är minnesstenar efter döda men inte gravstenar i vår bemärkelse, de har inte rests på gravar. Inte bara den döde nämnes vid namn i dessa minnesinskrifter, även de sörjande anförvanterna som ombesörjt minnesvården. Tack vare släktens starka uppslutning ger oss runstenarna en mycket god inblick i vikingatidens svenska namnskick.

Medeltidens lagda, runristade gravhällar på kyrkogårdarna bär traditionen från runstenarna vidare åtminstone under 1100-talet, på Gotland t. o. m. längre. Texterna ansluter nära till runstenarnas, i början litet förenklade kanske. Vikingarnas krigiska bragder och äventyrliga färder är förbi, kyrkans trogna vänder blicken mot det som ovanom är. Inskriften på gravhäll-

2. Den ursprungligen lagda gravstenen Vg 93 Rådene kyrka från 1100-talet restes 1861 på kyrkogården. Synlig längd 1,62 m. Foto S. Hallgren (ATA).

len Vg 93 Rådene kyrka, fig. 2, från 1100-talet är ett exempel på en sådan helt traditionell text: "Rane lät göra denna sten efter Peter, sin fader". 1861 passade man på att resa den ursprungligen lagda gravhällen, vilket ytterligare förstärker likheten med runstenarna. Gravhällen Vg 144 Näs kyrka, fig. 3, från tiden omkring 1200 visar det nya inslaget: "Byrr ligger i denna kista. Gud give hans själ glädje och ro." På 1200-talet är de efterlevande oftare anonyma, gravvården är i första hand den dödes, ibland nog så konkret uttryckt, t. ex. Vg 70 i Saleby kyrka: *mik a : þolfær* "Mig äger Tolv". En och annan gång inskränker sig

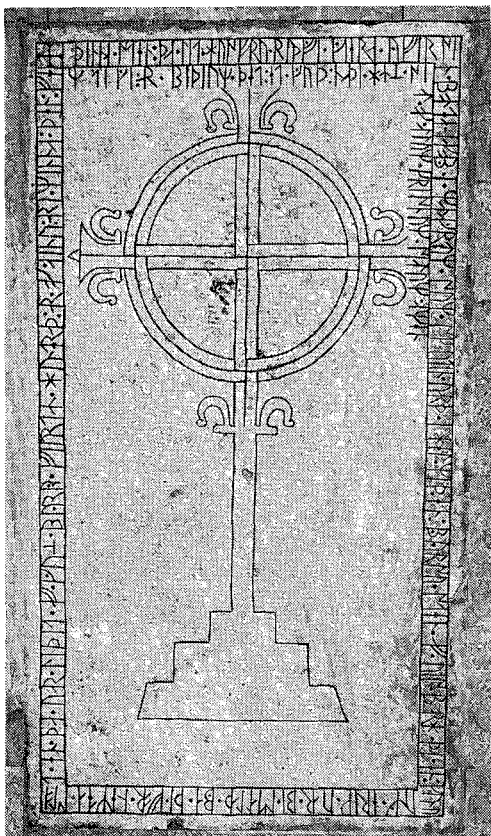

3. Gravstenen Vg 144 Näs kyrka (SHM inv. 6044:2 och 11 508) från omkring 1200 med reliefhuggna runor. L. 1,96 m. Foto SHM (ATA).

texten till enbart namnet på den döde. Anledningen till de knappa texterna kan vara den dominerande ornamentiken. Kors, livsträd och växtrankor talar sitt internationella bildspråk med fixerat ikonografiskt innehåll. De gravstensinskrifter jag här refererat

till är hämtade från Västergötland. Där har vi inga yngre sådana än från 1200-talet¹

Fortsättningen kan vi följa på Gotland, där inskrifterna i allmänhet är fylligare och de som ombesörjt gravvården ingalunda anonyma. Vi kan också ofta läsa oss till var den döde och hans anförvanter är hemma. Skulle man tveka om läsningen av gårdsnamnet, finns ibland bomärket att lita till, eller rent av — i de få fall hållarna ligger på ursprunglig plats — läget på kyrkogården; varje gård har in i sen tid haft sitt bestämda gravkvarter. Oftast har dock hållarna flyttats och bl. a. blivit golvstenar i kyrkan. Då och då förekommer också datum, en ganska utrymmeskrävande text enligt gamla stilen utan siffror men med hänvisning till söndagsrunor, gyllentalsrunor och påsktavla. Dessutom i många fall en from önskan om förbön för den döde, och ibland stenhuggarens signatur. Här följer ett par Gotlandstexter: "Katrín, Johans husfru i Sundre, hon lät göra denna sten över sin moder Bottjaud, hustru till Jakob i Siglaiksarve. Bedjen för hennes själ Pater noster" (G 35 Grötlingbo kyrka, 1200-talets andra hälft); "Jakobs söner på

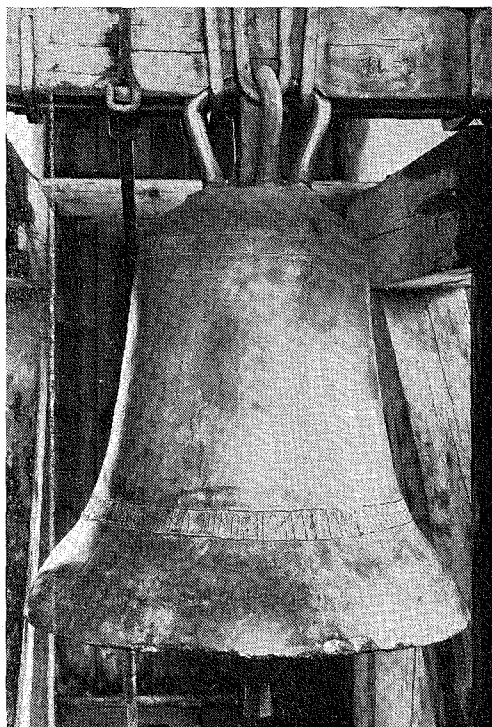
4. Gravstenen G 100 Lye kyrka. Runtextern om-talar att den döde har stupat under belägringen av Visborg 1449. L. 2,03 m. Foto I. Anderson (ATA).

¹ Ytterst få medeltida runinskrifter innehåller ett absolut datum, och mycket sällan kan inskrifterna ensamma ge säkra tidsbestämningar. Också en stilhistorisk och bebyggelsearkeologisk bedömning av själva föremålen är därför oftast nödvändig. Här anförda dateringar är i de flesta fall resultatet av ett mångårigt, vänskapsfullt samarbete med främst docent Monica Rydbeck samt, när det gäller Lödösefynd, antikvarie Rune Ekre.

Burg läto göra stenen över sin fader och sin broder, herr Nikulas, som ägde vår kyrka (dvs. var kyrkoherde), så länge Gud ville. Bedjen för deras själar och för Hägvald . . . De vila härunder. Ole Suder gjorde mig" (G 21 Öja kyrka, 1200-talets slut eller 1300-talets början). Den långa inskriften G 100 i Lye kyrka, fig. 4, lyder: "Denna sten lät husfru Rudvi göra över sin man, Jakob i Mannagården, som blev skjuten ihjäl med en bössosten från Visborg, då konung Erik var belägrad på nämnda slott. Och då hade lidit från Guds börd fjorton hundra år och ett år mindre än femtio år. Vi bedja, att Gud vare nådig mot hans själ och alla kristna själar. Amen." Årtalet är alltså 1449, och innehållet hänför sig till den sega kampen om Gotland mellan den avsatte Erik av Pommern och den nye kungen, Karl Knutsson.

På runristade dopfuntar finner vi mest signaturer, någon enstaka gång dock en utförligare och mera personlig text som på Vg 244 Hemsjö kyrka: *alar sialar : hærdopazs i : þiuþ : føri : mik : skal* "Alla själar här döpas in i församlingen (eg. folket, Guds folk) genom mig skålen".

Kyrkklockornas kraft kunde förstärkas med ett runskt "Ave Maria Jesus" som på Haqvinus-klockorna i Västergötland, eller änglahälsningen på runlatin. Att sviten av runor i en hel futhark användes i alfabetmagiskt syfte visar flera klockor i Västergötland. Ett par klockor har noggranna signaturer. Några få har individuella texter, t. ex. Vg 210 i Saleby kyrka, fig. 5, vår äldsta självdaterande klocka med svensk text: "Då jag var färdig, då var det ettusentvåhundra tjugu vintrar och åtta från Guds börd. AGLA. Ave Maria gratia plena. Dionysius sit benedictus." Årtalet är 1228, AGLA en kabbalistisk formel, som består av initialerna i de hebreiska orden

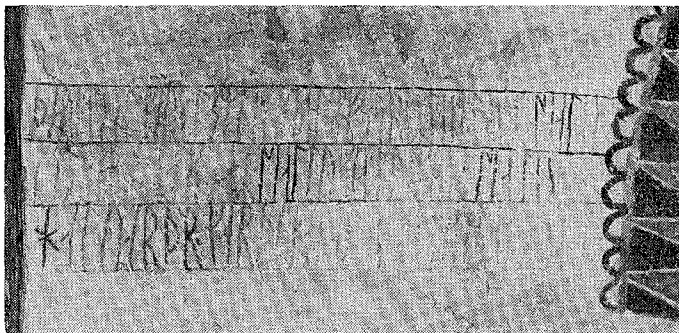

5. Kyrkklockan Vg 210 Saleby kyrka från 1228. Höjd 91 cm. Foto H. Faith-Ell (ATA).

atha gibbor leolam adonai "du är stark i evighet, herre". Dionysius är Frankrikes skyddshelgon, till vars ära klockan synbarligen har invigts; man vet att den dåtida biskopen i Skara hade studerat i Paris. Vg 248 Bollebygds kyrka från 1200-talets slut har en text på latin, leoninsk vers, som bl. a. ger oss klockans namn: + *dat : kterina : sonum : fideli : populo : bonum + / + ik : sonus : auditur : ik : mens : turbata : blandidur* "Välljud ger Katarina åt en trofast menighet. Här höres klangen, här stillas ett oroligt sinne."

Några kyrkdörrar med järnsmide är runsignerade, t. ex. den i Hörsne på Gotland från senare hälften av 1100-talet: *garualtr . iarnaþi . tur* "Gervald järnade dörren".

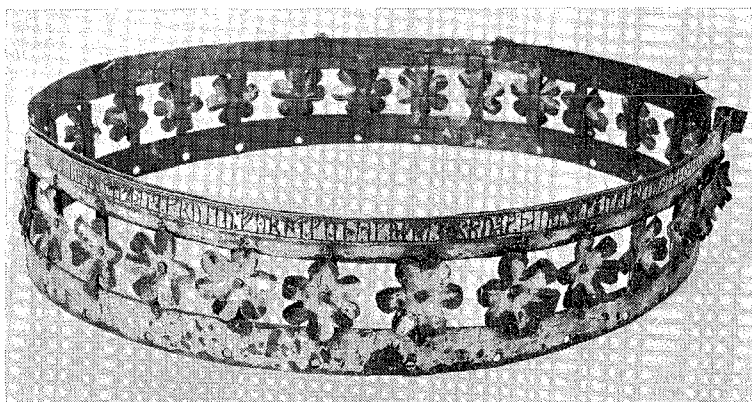
Vi har också signaturer som gäller hela

6. Den målade runinskriften G 120 Anga kyrka från 1200-talet utgör målaren Hallwards signatur: "De läto göra denna målning för Liknvids själ och för Botlikns själ, två syskons själar. Hallvard gjorde. Han är skyldig att minnas dem." Namnet Hallvard står längst till vänster i den tredje raden. L. 1,08 m. Foto S. Hallgren (ATA).

kyrkor, de längsta i Anga på Gotland, en annan nu förkommen i Rådene i Västergötland och några till. Låt oss först stanna inför de målade Anga-inskrifterna från 1200-talet. I själva byggmästarsignaturen (G 119), 373 runor lång, ingår namnen på inte mindre än fjorton bönder som med ett eller två eller flera ök medverkat vid kyrkbygget. Den andra inskriften (G 120), fig. 6, är målaren Hallwards signatur. Inskrifterna upptäcktes först i samband med kyrkans restaurering 1946. Det var inte bara runologerna som stod häpna. På Johnny Roosvals glädje över att så oväntat få möta hela skaran av Angabor, hantverkare och målare i det förgångna, är inte att ta miste, där den spontant kommer till uttryck i den inspirerade skildringen av "Anga kyrkas pånyttfödelse" (i: Gotländskt arkiv 1947).

Om andra händelser i kyrkornas historia vittnar enkla ristningar i väggarnas puts eller träverk. Det är gott om sådana i de gotländska kyrkorna. Enbart Lye har ett fyrtiotal putsristningar, men alla är inte längre läsbara. I Norrlanda kyrka får vi veta, att "herr Johan i Lunde han ägde mig (dvs. var kyrkoherde) i tio år", och byggnadshistorien visar att det var någon gång efter 1300. I den ståtliga korstolen i Gothems kyrka från 1300-talet har sångarna Jakob skraddare och Bendikt haft sina bestämda platser, bestyrkt av deras namn i runor. I Guldrupe kyrkas kor står skrivet, att "Botulv i Krasse han köpte mässhaken . . ." (G 126), inget datum men koret från 1300-talet är ett postquem; plagget finns inte kvar. Från omkring 1300 är träfodret till sakramentskåpet i Vall, som Olov

7. Ljuskrone från Väte kyrka, Gotland (SHM inv. 3094:7). Sekelskiftet 1300 med vid marginal. H. 11 cm, diam. 52 cm. Foto SHM (ATA).

i *himunafi* (ortnamnet är ännu inte säkert identifierat) skänkte med tanke på sina barn. Till Väte kyrkas inredning har hört en ljuskrona av järnbleck, fig. 7, från tiden omkring 1300 (med vid marginal), med ett klart donationsbrev i runtexten: "Johan i Gräne han gav denna krona först till Gud och Vår fru och den Heliga kyrkan sin själ till gagn, och sedan . . ." Här tar inskriften slut, kronan är skadad och resten av runbandet förlorat.

Förlorad är också en sten i Hejde kyrka, som förtalte en tragisk händelse: + *kirkian* : *bran* : *a* : *belepes* : *byrd* : *lauga* : *dahe* : *ta* : *uar* : *h* : *sunnu* : *dahr* : *ok* : *s* : *prim* : *i* : *tretando* : *raþo*, dvs. 1492 under en procession(?) som ägde rum en lördag. Någon omfattande brand kan det knappast ha varit fråga om, men byggnadshistorikerna kan peka på detaljer i tornet, som skulle kunna ledas tillbaka till händelsen. Och synbarligen har man fått anledning att se om sitt hus. Den nuvarande kyrkklockan kan mycket väl vara gjuten 1493 eller däromkring. I klockans skriftband står det med runor: "Ingemar och Olov, de svenske män, de göto denna klocka . . ." Enbart texten "*k* söndagsruna och *t* gyllentalruna i trettonde raden", dvs. årtalet 1493, finns på grannförsamlingen Sandas lillklocka med snarlikt gjutarmärke som på Hejde-klockan. Mellan dessa Gotlands enda runklockor är samhörigheten påtaglig. "Svenske män" betyder rimligen att gjutarna kom från fastlandet, men kanske markeras framför allt att de inte var tyskar, som eljest var de flitigaste klockgjutarna på Gotland under senmedeltiden.

När det gäller Hejde kan nämnas, att den så vitt jag vet yngsta gravstenen med runor i Sverige också har sin plats här. Texten lyder: "Bedjen för Peters i Kauparve själ. Han dog sju nätter efter ny. Då var o

8. Botvids i Ekeby namnteckning ristad med runor i torr puts på altaret i Norrlanda kyrka, Gotland. L. 14,5 cm. Foto S. Hallgren (ATA).

söndagsruna och *k* gyllentalruna i fjortonde raden." "Ny" avser säkerligen påsknyet, det viktigaste av alla nyen, eftersom den på detta ny följande fullmånen avgör när påskdagen skall firas. Hänvisningen till påsktavlan bestämmer dödsåret till 1506. Påsknyet inträffade detta år den 28 mars, dödsstunden således natten mellan den 3 och 4 april. Observera att texten för datum upp-tar nästan två tredjedelar av inskriften, och den tar en god stund för en nutida läsare att anpassa till vårt betydligt enklare uttrycksätt.

Många vägginskrifter har så gnagts av tidens tand, att vi inte längre kan avlocka dem någon mening. Andra är namnteckningar rätt och slätt, personnamn åtföljda av ortnamn, de sistnämnda merendels i förstabelägg, fig. 8. Somliga notat hör hemma i gängse böner, Ave Maria, Pater noster och förböner. Och man var noga med formerna. Meningen *møyar* : *hafin* : *ipra* : *byn* : *reta* "Flickor, förrätta er bön på det riktiga sättet" mötte kvinnorna i Mästerby på ekdörren till kyrkans nordportal.

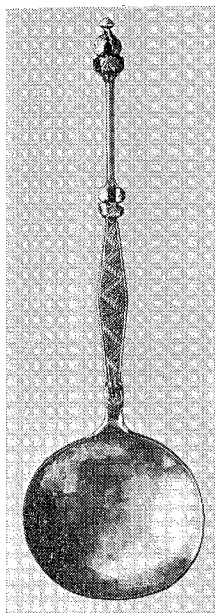
Hittills har det rört sig om ristade eller målade runinskrifter på kyrkväggarna. I de gotländska kyrkorna finns också runor ristade med rödkrita. De är förhållandevis sena, som t. ex. den i Vänge (G 124): "Bedjen för Jakobs i Nickarve själ. Han dog fem dagar före Sankt Lars dag. Då

var *f* söndagsruna och *m* gyllentalsruna i femtonde raden”, kortare uttryckt den 5 augusti 1553. Kanske har sådana inskrifter varit vanligare än de få bevarade ger vid handen. Rödkrita är obeständigare än ristning.

Ett exempel på profan ristning från förhållandevis sen tid är G 70 på en gotländsk spismurssten: ”Peter i Urgude han lät göra denna mur och stugan, och båda blevo samtidigt färdiga på torsdagen före Katarinamässan. Då var *f* söndagsruna och *l* gyllentalsruna i fjortonde raden på påsktavlan”, dvs. den 23 november 1514.

Dopfuntens *gørthe mik* ”gjorde mig” (Sm 50) och gravstenens *mik a* ”mig äger” (Vg 70) har det lilla ordet *mik* gemensamt. Det är vanligt i medeltida runinskrifter, att föremålen själva på detta sätt talar till betraktaren. Det skapar en intim atmosfär, som än idag är sällsynt levande. Och rösterna från det förgångna är många. De berättar om vem som reste kyrkornas stavar och murar, vem som fäste bibelns gestalter och händelser i färg på deras väggar och valv, vem som hållit i mejseln, när konstfulla sinnebilder och bladverk vuxit fram ur motsträvig sten och metall, och vems hand som format den personliga vängåvan, vem ägaren var eller den om sin egendom måne.

På gravstenen står det högtidligen *mik a*; *amik* är den vardagliga formen för att markera tillhörighet, ett praktiskt possessivum. Det lilla ordet *amik* har blivit schablon, det skrivs alltid utan ordskillnad, det visar mängder av belägg på redskap och bruksföremål, t. ex. *sihlaivir . amik* (fig. 9), *magnus : amik* (Vg 213), däremot oftast skiljetecken mellan namnet och *amik*. Sådana inskrifter berikar oss bara med namn, men även det är tacknämligt, eftersom des-

9 a, b. Silversked från Dune, Dalhems sn, Gotland (SHM inv. 6849:15). 1300-talets förra del. Märkt på skaftets undersida ”Siglaiv äger mig”. L 19 cm. Foto SHM (ATA).

sa fyller ut luckorna mellan vikingatidens namnförråd och senmedeltidens eller ger nya data för inlånen.

Det är onekligen intressant att finna vårt äldsta belägg i svensk text på den latiniserade formen av namnet Erik på ett litet originellt hantverksredskap från början av 1300-talet, en måttolk från Lödöse märkt *erikus amik* (Vg 240). Det kan tilläggas, att även måttserien som sådan befunnits vara av stort intresse. Vårt enda fornspråkliga belägg på svenskt område av det välkända kvinnonamnet Torhild finns som märkning på stödbotten till en svarvad träskål från 1200-talets Lödöse. Man kan fråga sig om ägaren till en annan liten träskål, Vinfrid, var barnfödd i Lödöse eller en invandrad köpman, uppkallad efter Tysklands engelskfödde apostel. Först på 1800-talet har vi eljest namnet belagt i

10. Sölja av horn (Västergötlands museum, Skara) funnen 1971 i kv. Jupiter i Skara. Troligen 1200-talets förra hälft. Dekoren utgöres av snidarens signatur med runor i relief: "Arvid gjorde". L. 7 cm. Foto N. Lagergren (ATA).

11. Bokpärmén Vg 250 funnen i Vänga kyrka (SHM inv. 12 442). Troligen 1100-talet. Märkt med moderkyrkans namn: Bredared. H. 29 cm. Foto H. Faith-Ell (ATA).

Sverige. Från Skara kom nyligen en fragmentarisk sölja av horn, troligen från 1200-talets förra hälft, fig. 10, som en skicklig snidare, Arvid, signerat med runskrift i relief. "Torkel näktergal ristade dessa runor i Olovs kyrka" står det på en dopfuntsfot i Lödöse (Vg 243). Förmodligen har den förkomna cuppan burit en inskrift, som signaturen från 1200-talets senare hälft refererar till. Tillnamnet *naktægäl* är kulturhistoriskt värdefullt. Genom den kontinuerliga handeln med en rad nordtyska hamnstäder, som inleddes på 1200-talet, mottog Lödöse ett tyskt befolkningstillskott, som tydligt spåras i namnskicket. Detta endast som exempel på förstabelägg i olika avseenden.

Runskrivna ortnamn har vi framför allt från Gotland, men enstaka från annat håll. En träskiva till en bokpärm, fig. 11, hittades i början av seklet under golvet till den träkyrka i Vänga, Västergötland, på vilken man i efterreformatörisk tid byggt en stenkyrka. Det kunde konstateras att träskivan har använts för två olika bokband efter varann. Det yngsta har spår av skinnklädsel. I sitt ursprungliga, oklädda band har bokpärmén (Vg 250) fått påskriften *bræþarrub*, namnet på moderkyrkan Bredared, som synbarligen avstått boken till annexförsamlingen Vänga. Observera att inskriften på hävdvunnet sätt skurits vinkel-

rätt mot träets ådring, lodrätt på pärmén, och därigenom fått sin för den boksynte obekväma riktning. Intressantare än pärméns historia är namnformen. Efterledens stavning svarar mot ett fornsvenskt *-ryuð*, eftersom runan *ꝛ* skall utläsas *y*. Det finns enligt Bertil Ejder bara sju sådana skrivningar för diftongen *iu* i *-ryd*-namn, ett från 1200-talet, sex från 1300-talet. Pärmén anses vara från 1100-talet. Då slutar man nämligen att använda den inbindningsmetod som begagnats i det ursprungliga bandet. Inskriften behöver inte vara lika gammal, men den kan vara det och är i varje fall tidigt medeltida och därmed förstabelägg på ortnamnet Bredared.

Det kan också vara anledning erinra om runinskriften på den förkomna korbågen i Rådene kyrka, Vg 217, som tidigare nämndes i förbigående. Inskriften innehåller en kyrkobyggarsignatur, "Peter och Åke gjorde

kyrkan och Assur och Skule och Tord och Gunnar i Sjogerstad." Meningen torde vara den, att Peter och Åke bär ansvaret för bygget, och att Assur, Skule och Tord som medverkat förmodligen är Rådenebor, medan den fjärde medhjälparen Gunnar hört hemma i grannsocknen Sjogerstad. I den tillförlitligaste 1600-talsuppteckningen av inskriften är ortnamnet (*sua - - - sta*) emellertid inte alltför genomskinligt, och flera tolkningsförsök har strandat på den otypliga formen. De medeltida beläggen på ortnamnet Sjogerstad visar, att den ursprungliga normalformen bör ha varit ett *Sigvaldsstaðir*. Häremot svarar ganska väl inskriftens supplerade text *siuallista*, även om slutet med böjningsändelsen saknas. För en språkman är en sådan förvanskad form givetvis en styggelse, och man kan förstå honom om han vill slå in på andra vägar. Men vad den språkman som ställt sig avvisande till ett ortnamn här inte har tänkt på är kyrkorummets utformning. Man vet att predikstolen, som tillkom tjugo år före den äldsta uppteckningen, har haft sin plats just vid denna ände av korbågen. Det är av utrymmesskäl mycket antagligt, att predikstolen inkräktat på korbågen, varvid runor kan ha dolts. Det är en förklaring på praktisk grund och den mest sannolika. En annan möjlighet är felristning från ristarens sida på grund av dålig planering, utrymmesbrist, abbreviatur i en skriftlig förlaga e. d. I Rådene riskerade ristaren ändå inte att bli missförstådd. Rådeneinskriften är också ett gott exempel på vad en medeltida runinskrift kan ge av kulturhistoriskt värde utöver det språkliga. Kyrkan har av ålder varit en offerkyrka. Det finns antytt i äldre beskrivningar och speglas i räkenskaperna: 1651 "Een siukeligh hustru i Höstena 2 rd k mt", 1652 "Een siukeligh hustru i Åsele 1 rd" osv., från 1818 en hel spalt under

rubriken "Förböen för utsocknes sjuka". Ja, där lär in i det sista "ha betts för stockholmare och norrlänningar" sedan klockaren fått en lapp och en tolvskilling att vidarebefordra till prästen. Runinskriftens början lyder: *biriki : birita*, i senaste tolkningen "Bärke (oss) Birgitta". Det betyder att den lilla västgötska landskyrkan, byggd i slutet av 1100-talet eller början av 1200-talet, har varit helgad åt den irländska Brigida († 523), kanske hyst en relik av henne. I Brigidas beskydd stod bl. a. barnsängskvinnor. Kyrkan revs 1865, korbågen hade försvunnit redan på 1700-talet. I mer än sexhundra år levde alltså en gammal helgontradition, som visserligen hade förlorat sitt kristna innehåll men inte sitt fasta grepp om sinnena, även om upphovet fallit i glömska och tolkningen av runsignaturen först nu har givit förklaringen.

Vi har också inskrifter som uppger benämningen på föremålet eller vad det avsetts för, t. ex. *bovi a khrifil* "Bove äger griffeln" på en skånsk stylus, *mudløg* på en sörmländsk bronsbunke (Sö 330), *Prhl* på en slagval till en tröskslaga, *sial 'säl'* på en flåkniv, på en blybit (Vg 234) viktangivelsen *un[a] marka*, latin alltså. Men det är sannerligen inte var dag man hittar medeltida museiföremål, som är etiketterade redan av samtiden.

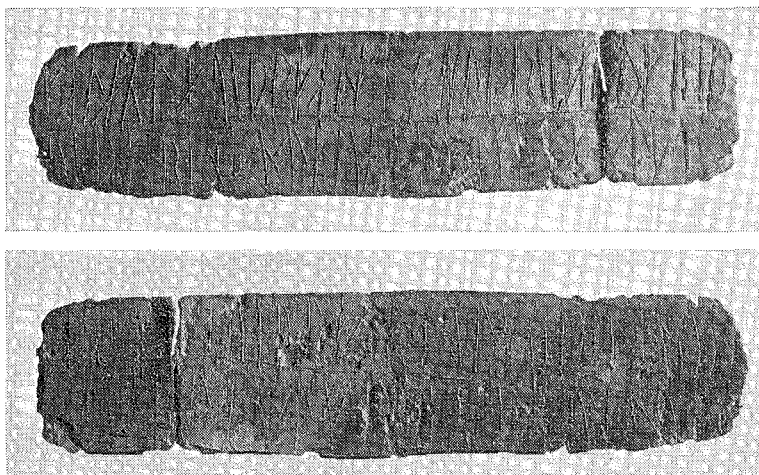
12. Slagval till tröskslaga funnen 1971 i Lödöse (SHM inv. 27 600:71: GD 3529). 1200-talets början. Inskriften är benämningen på redskapet. "prägel". L. 27,5 cm. Foto N. Lagergren (ATA).

Av dessa exempel är slagvalens det intressantaste, fig. 12. Det är också den senast påträffade inskriften. Fyndorten är Lödöse och tiden 1200-talets början. Här har vi för övrigt ett av de få beläggen på blandad skrift, eftersom det första tecknet är den latinska bokstaven P och de andra tre är runor. *Prhl* skall utläsas *præghel*. Runan *h* står som brukligt för frikativt *g*, vokalljuden har ristaren utelämnat, det är inte ovanligt och beror på svårigheter vid ljudanalysen. Häri ligger alltså inte det märkliga. Det ligger i runan *r* som ger oss den dissimilerade dialektform av det nusvenska *pläjel*, som Natan Lindqvist i modern tid funnit karakteristisk för ett bestämt västsvenskt utbredningsområde, där Lödöse ligger i centrum. Ordet *pläjel* anses inlånat från lågtyskan (*plegel*) via Danmark (senast T. Långström, Svenska fordonstermer, 1955). Är detta riktigt, visar Lödösebeläggets form, att inlånet skett före ca 1100. Men föremålet är inte bara språkligt värdefullt, det visar också att hålslagan i Sverige har haft en sydligare och vidare utbredning än den som det sentida bruket i Norrland och norra Svealand vittnar om. Formen på slagvalen från Lödöse är dessutom mycket ovanlig, och föremålet hade varit nästan omöjligt att artbestämma utan påskriften.

Jag nämnde i det medeltida föremålsbeståndet också amuletter. Det har ovedersägligen gått för mycket magi i runorna, något som fastslogs redan av Anders Bæksted i hans Målruner och trolldruner (1952), dvs. i *r u n t e c k n e n*. Att det finns *i n s k r i f t e r* med magiskt innehåll skall dock inte bestridas. Ett paradexempel är den västgötska Högstenagaldern (Vg 216), ett 9 cm långt bronsbleck med 108 runor, fig. 13, hittat vid gravgrävning 1920 på Högstena kyrkogård, en bit när graven

grävdes, den andra biten tursamt nog när graven skottades igen. Inskriften är alltså fullständig så när som på några skadade runor. Det var Hugo Jungner, som lyckades avlocka den motsträviga inskriften dess magiska innehåll, en gengångarbesvärjelse. Svårigheterna låg, som ofta i de medeltida runinskrifterna, i frånvaron av ordskillnad, dessutom i en dittills okänd runa i flera exemplar samt i de skadade partierna. Inskriften lyder på nusvenska med någon revidering av Jungners tolkning: "Jag galdrar (dvs. riktar min besvärjelse) mot den dödes ande, mot gengångaren, antingen han kommer ridande eller rännande, visar sig sittande eller segnande, kommer farande eller flygande. I alla skepnader skall han förlora sin livskraft och dö." Blecket är från 1100-talet, men språkligt är besvärjelsen mera ålderdomlig än så, och dess atmosfär är rena hedendomen.

Hundra år framåt i tiden låter det på ett annat sätt. Från 1200-talet är en gravamulett av bly i form av ett kors, något fragmentariskt visserligen, fig. 14. Den kommer från Lödöse, påträffad 1970. Här är inskriften på latin och nära nog ett citat ur det i den katolska kyrkan ännu gängse dödsritualet, närmare bestämt en bön i *Commendatio animæ*. I översättning lyder korsets text: "Herre Jesus Kristus, befria (själen) från lågorna, såsom du har befriat de tre ynglingarna ur den brinnande ugnen..." På svenskt område är den latinska texten med sin hänsyftning på innehållet i Daniels bok, kap. 3, eljest bevarad först i det trehundra år yngre Manuale Lincopense, tryckt 1525, men en fornsvensk version ingår i en Vadstena-handskrift (Ups. C 74) från 1400-talet. Som föremål är blykorsset unikt i Sverige, men typen är känd från Sydvästnorge och otvivelaktigt ett nerslag av engelsk kulturpåverkan.

13 a, b. Bronsblecket Vg 216 Högstena kyrkogård (SHM inv. 16 449) från 1100-talet. Runinskriften, som fyller bleckets båda sidor, är en besvärjelse mot gengångare. L. 9 cm. Foto H. Faith-Ell (ATA).

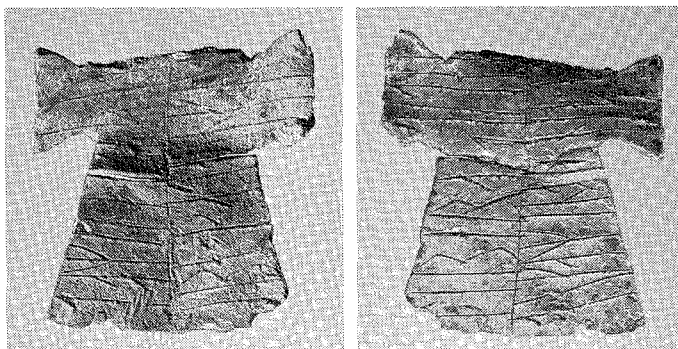
Bara för några få år sen kände man, utom stelnade uttryck som Ave Maria och Pater noster, endast ett tiotal latinska runinskrifter. De var så sällsynta, att man be-
tänkte sig två gånger, innan man vågade stanna för latin. Min första kontakt med runlatin var ordet *konuærsus* 'lekmanna-
broder' på ett gravstensfragment från Gud-
hems kloster. Av den första runan fanns
bara ett stycke av en flertydig bistav kvar
samt efter ordets avslutande *s* ett skiljetec-
ken följt av en *s*-runa. En tillfrågad kollega
med erfarenhet av runstenstexter läste tveklöst
"hon var sys(ter)". Eftersom den med-
eltida *æ*-runan har samma utseende som
den vikingatida *a*-runan, hade den svenska
tydningen kanske formellt kunnat försvaras,
om inte dateringen till medeltid hade varit
så uppenbar. I andra sammanhang har det
hänt, att runska texter på latin har uppfat-
tats som magisk runsvenska, men sådana
misstag torde numera icke behöva göras.
Nu känner man inemot 25 latinska runin-
skrifter.

På träskaftet till en stylus från Lödöse,
fig. 15, har skrivaren med runor ristat en
vers på latin ur Psaltaren (Vulgata Ps. 50:
6), som ingår i den syndabekännelse i litur-

gisk form som den svenska gudstjänstord-
ningen än i dag föreskriver för högmässan
på vissa högtidsdagar. I den svenska bibel-
översättningen lyder versen: "Mot dig alle-
na har jag syndat och gjort vad ont är i
dina ögon; på det att du må finnas rättfär-
dig i dina ord och rättvis i dina domar."

En annan latinsk text har vi funnit på ett
trähandtag till ett måttodn från Lödöse, i
Josef Svennungs översättning: "Du skall
föda dessa bönder", fig. 16. Av själva mät-
delen återstår bara en 2 cm lång flisa, men
handtagets trappstegsformade avslutning
har av måttspecialisterna bedömts som små-
mått (tum, finger och halvfinger), med
vars hjälp man räknat ut alnens längd till
52,8 cm, samma som diagonalen, kontroll-
mättet, i ett tyskt cylindriskt spannmålskärl
av likarekaraktär från 1430-talet. Det ak-
tualiserar onekligen runramsans anspelning
på åkerbrukares försörjning. Vägen till
klarhet var inte lätttrampad men spännan-
de och resultatet givande också för metro-
login, eftersom full överensstämmelse i
måttserierna på detta föremål och Ericus
måttolk ger belägg på mycket ålderdomliga
måttförhållanden, hittills okända från
svenskt område.

14 a, b. Fragmentariskt blykors funnet i Lödöse 1970 (SHM inv. 27 600: 70: GB 790). 1200-talet. Gravamulettens runinskrift på latin fyller föremålets båda sidor. Texten ansluter nära till en bön i det katolska dödsritualet: "Domine Jesu Christe, libera (animam) de ignibus, sicut liberasti tres pueros de camino ignis . . ." Nuvarande höjd 3,5 cm. Foto N. Lagergren (ATA).

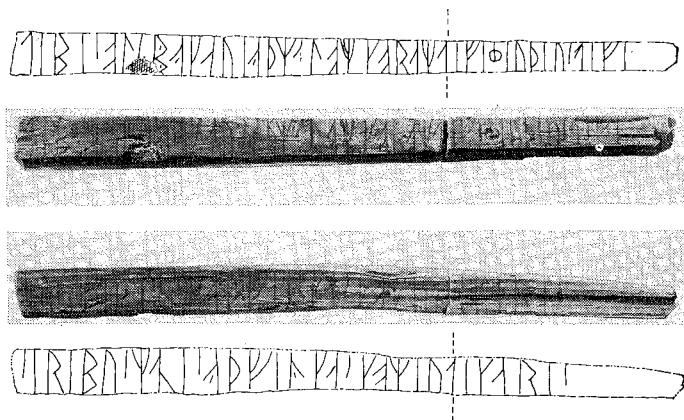
Gemene man förbinder runorna i första hand med runstenarna, i andra hand med runstavarna, evighetskalendrarna av trä, som brukades av allmogen till ett stycke in på 1800-talet. Ett tusental sådana finns bevarade. Runstaven är ju en svensk specialitet, som man länge ansett vara uppfunnen på medeltiden men inte förrän helt nyligen kunnat belägga tidigare än år 1500. På dessa träkalendrar, som utgått ur den latinska kyrkokalendern, har runorna fått en annan funktion än den språkliga.

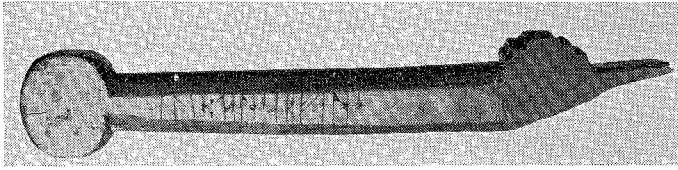
En runstav konstitueras principiellt av tre serier tecken för hela årsförloppet: söndagsrunorna, dvs. futharkens 7 första runor 52 gånger upprepade, som svarar mot de latinska kalendrarnas söndagsbokstäver

a—g — gyllentalsrunorna, 19 stycken, dvs. futharkens 16 runor + 3 nyskapade, som svarar mot de latinska kalendrarnas romerska siffror, för markering av månens nyändningar, viktiga för beräkningen av årets rörliga fester, påsk, pingst etc. — korstecken och sinnebilder för kyrkans många stadiga festdagar och fastedagar, senare även för profana märkesdagar. Som kalendertecken har runorna alltså givits talvärden och kräver på den punkten inte läskunnighet.

Om föregångarna till nyare tidens runstavar rådde stor osäkerhet, innan man 1964 vid arkeologisk grävning fann hälften av en runstav på 1300-talsnivå i Nyköpings centrum, fig. 17. Nyköpingsstaven skiljer

15 a, b. Träskaft till stylus funnet 1969 i Lödöse (SHM inv. 27 600: 69: CA 141). Slutet av 1100-talet. Runinskriften på latin återger en vers ur Psaltaren (Vulgata Ps. 50: 6): "Tibi soli peccavi et malum coram te feci, ut iustificeris in sermonibus tuis et vincas cum iudicaris." L. 15 cm. Foto S. Hallgren (ATA) jämte förf:s teckning.

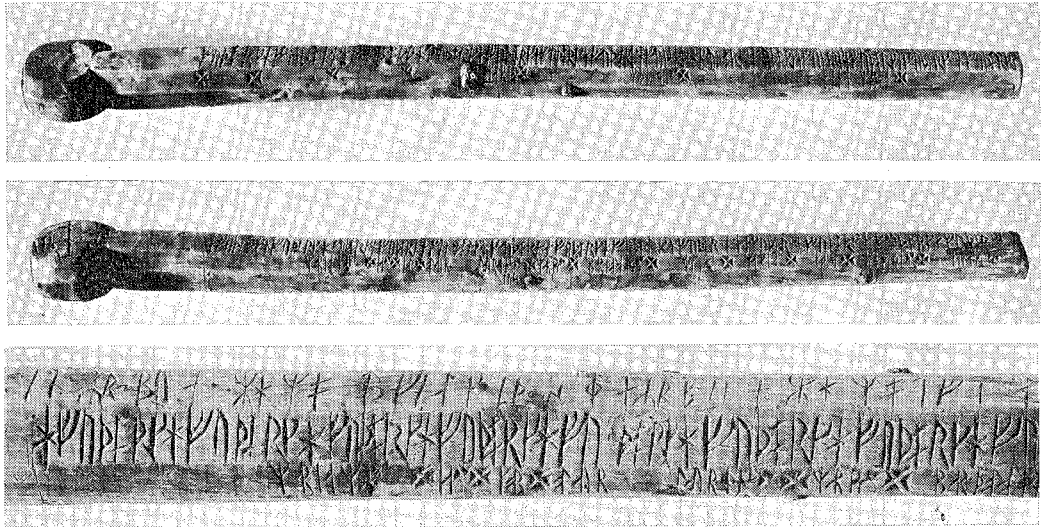

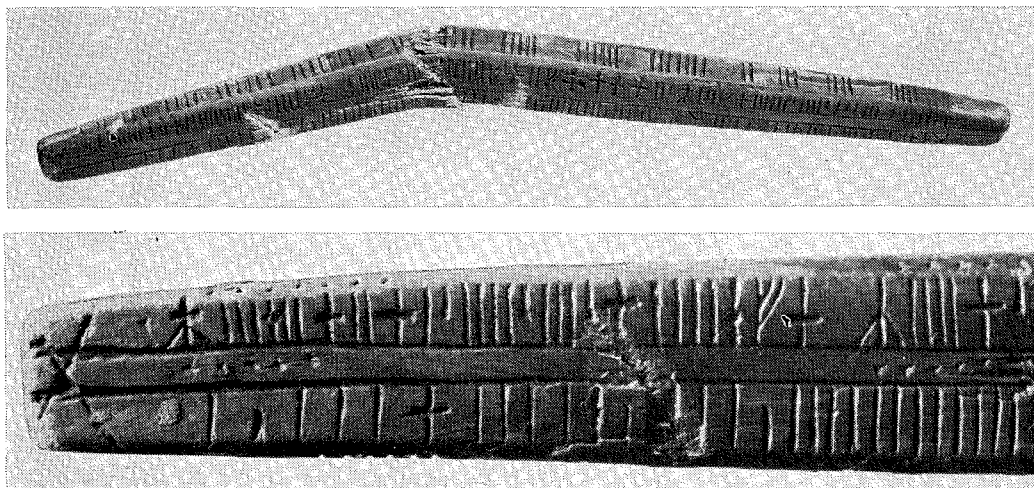
16. Handtag till mätdon funnet 1969 i Lödöse (SHM inv. 27 600: 69: MK 1000). Början av 1200-talet. Runinskrift på latin: "Ales tales arvaes". Handtagets trappformiga avslutning utgör mätten för tum, finger och halvfinger. L. 16,4 cm. Foto N. Lagergren (ATA).

sig från senare tiders runstavar genom att inte ha festdagarna utmärkta med sinnebilder utan med helgonens namn utskrivna med runor: *maria, maria mag, iakob, olav* osv. I detta avseende är föremålet unikt och ett fynd av avgörande betydelse för runstavsforskningen liksom för kalenderveenskapen över huvud taget. På grund av festdagsnamnens runor, som är av klart medeltida typ, samt av språkliga, heortologiska och stlhistoriska skäl kan Nyköpingsstaven dateras till 1200-talets mitt eller senare hälft. Stavens söndagsrunor och gyl-

lentalssrunor är däremot nästan genomgående av förmedeltida typ. Senast omkring 1100 har alltså mönstret för Nyköpingsstavens kalenderrunor lagts upp, ja för kalenderrunorna över huvud taget. Man ser nämligen tydligt hur runorna på Nyköpingsstaven som kalendertecken har stelnat i sin ursprungliga form — och det är mycket naturligt — medan de som skrivtecken, lika naturligt, har följt utvecklingen. Men Nyköpingsfyndet har en vidare historia. Några järnstift i föremålet, som i förstone tedde sig förbryllande, eftersom de inte

17 a—c. Fragmentarisk runstav funnen 1964 i Nyköping (SHM inv. 29 486). 1200-talet. Översta bilden visar kalendariet för 1 jan.—8 april, den mellersta för 1 juli—30 sept. Detaljen nederst återger avsnittet 1 juli—21 aug. med söndagsrunorna i mellersta raden, gyltentalssrunorna i den översta samt festdagarna i den nedersta, Maria Magdalena 22/7, Jacob 25/7, Olov 29/7, Laurentius 10/8, Marie himmelsfärd 15/8, (Bartolomeus 24/8). Järnstiften hänger samman med stavens sekundära funktion som besman. L. 44 cm. Foto M. Claréus (ATA).

18 a, b. Kalenderstickan Vg 233 funnen 1961 i Lödöse (SHM inv. 27 600: 61: KA 152). 1100-talet. Vintersidan med kalendariet för november—januari utefter breddsidans övre kant; de fyra korsen strax t.h. om mitten markerar julhelgen, 25—28 dec. Detaljen är ett utsnitt ur samma sida; i översta raden kalendætecken för 1 nov. (korsmärkt för Allhelgonadagen) och 1 dec., vigiliatecken 29 nov. för Anders dagen därpå. L. 20,5 cm. Foto M. Claréus (ATA).

kunde förbindas med kalendern, visar att den itubrutna staven har fått en ny funktion. Efter att ha jämnats till i den avbrutna änden har den gjorts om till ett primitivt besman med stift som vågmärken. Som besman har den begagnats till in på 1300-talet.

Vid sidan av Nyköpingsstaven, vår enda bevarade medeltida runstav, och den gotländska runkalendern 1328, bevarad endast i avskrift men dokumentariskt utgiven och kommenterad av Nils Lithberg och Elias Wessén (1939), försvarar kalenderstickan från Lödöse (Vg 233) en rangplats bland Nordens medeltida instrument för tideräkning, fig. 18. Funnen 1961 och anmäld som "runpinne" är den i själva verket en streckkalender, fascinerande alltigenom, även runologiskt. Bara 26 tecken av alla de 657, som finns inskurna på den 2 dm långa stickan av buxbom, har en viss likhet med runor, 12 med den 16-typiga futharkens sista runa som tecken för den första dagen

i varje månad, kalendæ, 14 med *f*-runan för vigilia. Resten är långa streck och korta streck, ett 30-tal kors och ett stort antal punkter. Det blev till en början mer kalendervetenskap än runologi, med vardagar och festdagar, solregularer och månregularer, konkurrenter och epakter, lunationer och t. o. m. "förkastade dagar", innan varje liten punkt och skåra avlockats sin mening, som till slut ledde förbi romersk tideräkning in i ett äldre alexandriskt system. Men runologiskt: varför futharkens sista runa för månadens första dag och varför dess första tecken för vigilia? När jag så småningom återfann kalendætecknet i Hortus deliciarum, den lärda abbedissan Herrad von Landspergs berömda handskrift från klostret Hohenburg i Elsass, tillkommen 1175, nu förlorad men delvis räddad i kopior och avskrifter, var tecknet inte längre unikt och perspektivet vidare. I den anglosaxiska 33-typiga runraden — och endast där — finns bland de senaste tillskotten en runa

19 a, b. Fragmentarisk karvsticka funnen 1971 i Lödöse (SHM inv. 27 600: 71: GD 2399). 1200-talets mitt. Runorna på översta bilden representerar talenheter i en klav (icke fullföljd) för räkneproblemet Sankt Peders lek; på nedersta bilden en del av samma klav i en streckvariant. L. 25 cm. Foto G. Hildebrand (ATA).

med samma form som den 16:de normalrunan men med ljudvärdet velart (bakre) *k* och namnet *calc*. Den är sällsynt i det bevarade engelska runmaterialet men finns på de monumentala runkorsen från ca 700 e. Kr. i Bewcastle och Ruthwell i Northumberland och i alfabetuppteckningar på kontinenten. Tecknet är alltså både i Hortus och på Lödösestickan, som också den är från 1100-talet, snarast dess mitt, en direktöversättning till runskrift av den första bokstaven i lat. *kalendæ*. Även valet av *f*-runan bör då vara ljudbetingat, förmodligen första bokstaven i forneng. subst. *fæsten* 'fasta'. Den för övrigt klart nordiska kalenderns komputistiska innehåll har fört söder- och österut, runtecknen åt väster, till Bedas land och tid, den store nyskaparens på tideräkningens område — en händelse som ser ut som en tanke.

Kalendrarnas söndagsrunor och gyllentalsrunor representerar talvärden på samma sätt som bokstäverna i alfabetet idag nyttjas som ordningstal vid uppräknings och uppdelning. Några trästickor, som hittades i Lödöse 1971, vittnar om att runor också gjort tjänst som talenheter. På dessa stickor har gruppvis ställda runor av två olika slag,

i ett fall *f*- och *R*-runor, fig. 19, i ett annat *f*- och *u*-runor, i ett tredje *þ*- och *æ*-runor, visat sig utgöra nyckeln till Sankt Peders lek i ett par varianter, ett populärt räkneproblem med stor spridning under medeltiden. Runorna är bara ett av sätten att uttrycka lekens talenheter, långa streck och korta streck är ett annat, även det begagnat på en av runstickorna, fig. 19. I vårt land är Sankt Peders lek eljest belagd först på runstavar från 1500-talet.

Runskriften är till sin skapnad förbunden med kniv och trä. Mot det latinska inflytandet och teknikens framsteg, griffel och vaxtavla, penna och pergament, förmådde de inhemska skrivvanorna i längden inte hålla stånd. I våra centrala bygder har därför runskriften vid nyare tidens inträde för längesedan upphört att leva. Men på sina håll skjuter den ännu friska skott i yttrområden som Gotland och Öland, och sent, först i seklet före vårt, förlorar den sitt sista fäste i Övre Dalarna. Nyare tidens runor, de äkta, är vetenskapligt jungfrulig mark. En förutsättning för forskningen om dessa, den germanska skriftens sista utlöpare, är den logiska förankringen i medeltidsrunologin.

De senaste årens upptäckter har accentuerat en ny sida av runforskningen både här och i Norge, subtilare än man kanske i förstone hade väntat. Men för att helt komma till sin rätt kräver det medeltida materialet ett nära samarbete — redan eta-

blerat — med ett flertal specialister utanför språkvetenskapen, forskare i medeltidsarkeologi, konstvetenskap, etnologi, kulturgeografi, kalendervetenskap och medeltidsliturgi, alla på olika sätt företrädare för svensk kulturhistoria.

RUNTEXTER

De i fig. 2—16 avbildade föremålens runtexter nedan har translittererats men är i övrigt dokumentariskt återgivna.²

Fig. 2. Gravstenen Vg 93 Rådene kyrka:

+ : rani : læt . gæra : sten : þænna :
: a : þætar : faþur : sin :

Fig. 3. Gravstenen Vg 144 Näs kyrka; ett av våra äldsta exempel på slutrimmad vers:

+ brrr : ligr : innan : þæssi : þro :
guþ : givi : sial : hans : glæþi : ok : ro +

² För de dokumentariskt translittererade runtexterna här — och även i uppsatsen för övrigt — har använts kursiv stil. En punkt mellan orden motsvarar ett punktformigt skiljetecken. I övrigt har som skiljetecken begagnats kolon där originalen har två lodrätt placerade punkter samt, av typografiska skäl, även för skiljetecken med tre punkter. Ordskillnad i form av mellanrum har i förtydligande syfte tillämpats i de flesta fall, även där originalen saknar sådan; undantagen från denna regel (bronsbleck fig. 13 och stylus fig. 15) avser att illustrera en icke ovanlig runografisk företeelse under medeltiden, frånvaron av ordskillnad, och ge läsaren ett mera omedelbart intryck av texterna som forskningsobjekt. I förekommande fall har, likaledes av typografiska skäl, binderunorna upplösts. Bokstavsförkortningar jämte siffror (t. ex. G 120, Sm 50, Sö 330, Vg 217) anger runinskrifternas nummer i respektive landskapsutgåvor av Sveriges runinskrifter. Inskrifter utan sådan beteckning har ännu icke utgivits i corpusverket. För separat publicerade, viktigare svenska runinskrifter från medeltiden hänvisas till övriga arbeten i litteraturförteckningen s. 96.

Fig. 4. Gravstenen G 100 Lye kyrka; inskriften börjar längst upp t. v.:

+ þinna . sten : þa . lit . husfru . ruþvi .
giera . yfir sin . bonda . iakop . i . mana
gardum . sum . skutin . uarþ . ihel . miþ .
en : þysu . stin . af . uis . borh . þa . en .
kunuung . erik . uar . bi . stallaþ . þa . þi .
for . nemda . slot . en . þa . uar . liþit . af .
guz . byrþ . fiurtan . hundraþ : ar . ok .
ainu : ari . minna . þen : femtigi : ar .
biþium . pet : et . guþ : naþi . hanz . sial .
ok . allum . krisnum . sialum : amen

Fig. 5. Kyrkklockan Vg 210 Saleby kyrka:

+ þa : iak : uar : gør : þa : uar : þus
hundraþ : tu : hundraþ : tiuhu : uintr :
ok : atta : fra : brrþ : gus : + a + g +
l + a + + : aue : maria : gracia : plena :
: dionisius : siþ : benediktus :

Fig. 6. Den målade runinskriften G 120 Anga kyrka:

þaun : litu : gera : limnink : þisa : fyrir
: liknuþar : sial ok fyrir : botliknar sial
tygia : syskyna sialir haluarþr : gerþi :
han : ir skultr minas : þaira

Fig. 7. Ljuskrone från Väte kyrka:

+ iuan : i : grenium : han : gaf : þisa :
krunnu : fyrst : guði : ok : uari : frru :
ok : þairi : helhu : kirkiu : senni : sial :
til : þarfa ok : siða . . .

Fig. 8. Putsristning i Norrlanda kyrka:
butuifer i akebu

Fig. 9. Silversked från Dune, Dalhems sn:
sihlaivir . amik

Fig. 10. Sölja från kv. Jupiter, Skara:
gerþe aruifer

Fig. 11. Bokpärmén Vg 250 Bredareds kyrka:
bræþarrkuþ

Fig. 12. Slagval från Lödöse:
Prhl

Fig. 13. Bronsblecket Vg 216 Högstena

kyrkogård:
*kalandauiferkanklauiferriþandauifer
uiferriandauifer- -iandauifer
rsikn- -auiferþrandauiferfliuh
andas- -altfu- -naukumdu-a*

Fig. 14. Blykors från Lödöse:
*tomine gesu . . . / iberate ingi- . . .
liberasti tes . . . / te kamino ihnis .s- . . .*

Fig. 15. Stylus från Lödöse:
*tibisoliþækauiaþmalomkoramtificiuþiustifi
siribusmtuisæþfinkaskomiutikaris*

Fig. 16. Mätton från Lödöse:
ales : tales arfales

Litteratur

- Sveriges runinskrifter, utg. av Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien (1900—):
- Bd 1. Ölands runinskrifter, granskade och tolkade av Sven Söderberg och Erik Brate (1900—06).
 - Bd 2. Östergötlands runinskrifter, granskade och tolkade av Erik Brate (1911—18).
 - Bd 3. Södermanlands runinskrifter, granskade och tolkade av Erik Brate och Elias Wessén (1924—36).
 - Bd 4. Smålands runinskrifter, granskade och tolkade av Ragnar Kinander (1935—61).
 - Bd 5. Västergötlands runinskrifter, granskade och tolkade av Hugo Jungner och Elisabeth Svärdström (1940—70).
 - Bd 6—9. Upplands runinskrifter, granskade och tolkade av Elias Wessén och Sven B. F. Jansson. Del 1—4 (1940—58).
 - Bd 11. Gotlands runinskrifter, granskade och tolkade av Sven B. F. Jansson och Elias Wessén. Del 1 (1962).
 - Bd 13. Västmanlands runinskrifter, granskade och tolkade av Sven B. F. Jansson (1964).
- Lithberg, Nils, och Wessén, Elias, Den gotländska runkalendern 1328 (1939).
- Svärdström, Elisabeth, Hemsjöfontens runinskrift (Fornvännen 1962, s. 102 f.).
- Birgitta i Rådene (ibid. 1963, s. 246 f.).
 - Kalenderstickan från Lödöse (Antikvariskt arkiv 21, 1963).
 - Erik tunnbindares tolk. Ett runristat måttverktyg från Lödöse (Fornvännen 1964, s. 115 f.).
 - Nyköpingsstaven och de medeltida kalendernormorna (Antikvariskt arkiv 29, 1966).
 - Högstenableckets rungaldar (Fornvännen 1967, s. 12 f.).
 - Runblecket från östra Aros (Upplands Fornminnesförenings Årsbok Uppland 1969, s. 31 f.).
 - Ett skrivdon med runinskrift från Lödöse (Fornvännen 1970, s. 81 f.).
 - Tre föremål från Lödöse med runinskrifter på latin (ibid. 1971, s. 255 f.).
 - Lödöserunor som talar och täljer (ibid. 1972, s. 94 f.).
- En kort orientering ger dessutom Sven B. F. Jansson, Runinskrifter i Sverige (1963), s. 165—178.

Zusammenfassung

Mittelalterliche Runologie in Schweden

Der hier verwendete Terminus mittelalterliche Runologie ist eine Neuschöpfung. Er schien aus zwei Gründen am Platze. Die systematische Erforschung der schwedischen Runeninschriften hat sich in jüngster Zeit mit Landschaften, vor allem Västergötland und Gotland, beschäftigt, in denen die Zahl mittelalterlicher Runeninschriften sehr gross ist. Die Ausgrabungen schwedischer mittelalterlicher Stadtzentren in den letzten Jahren (Lund, Lödöse, Skara, Nyköping, Uppsala) hat viele neue Funde erbracht; das Verhältnis von Funden wikingerzeitlicher und mittelalterlicher Runeninschriften war in den Jahren 1970 und 1971 7:17 resp. 10:23. Insgesamt kennt man etwa 750 mittelalterliche schwedische Runeninschriften. Sie stammen in der Mehrzahl aus der Zeit im 12. und 13. Jahrhundert, aus der sonst schriftliche Quellen in einheimischer Sprache fast völlig fehlen. Die oberirdischen mittelalterlichen Runeninschriften in Schweden finden sich vor allem in kirchlichen Zusammenhängen: auf Grabsteinen, Abb. 2—4, Taufsteinen, Kirchenglocken, Abb. 5, auf einem Kronleuchter, Abb. 7, aber auch als zufällige Ritzungen oder Zeichnungen auf Holz oder Wandputz, Abb. 8. Die Bodenfunde bestehen zumeist aus profanen Gebrauchsgegenständen.

Während die Schriftzeichen auf den Runensteinen der Wikingerzeit sich ziemlich eng an das Muster der 16-typigen Runenreihen halten, sind die mittelalterlichen Runen stark differenziert, vgl. Abb. 1. Die Deutung der mittelalterlichen Texte bereitet daher grosse Schwierigkeiten. Häufig handelt es sich bei ihnen um spontane Niederschriften. Theoretische Sprachkenntnisse reichen nicht aus, eine praktische Sichtweise nebst Geräte- und Materialkenntnis sind ebenfalls erforderlich. Auf die Runenformen gestützt zieht der Verf. die runologische Grenze zwischen Wikingerzeit und Mittelalter um die Wende vom 11. zum 12. Jahrhundert.

Verf. gibt Beispiele für verschiedene mittelalterliche Runeninschriften, ihre Anbringung, ihre Form, ihren Inhalt und ihre Bedeutung für die Forschung. Man findet hier frühe Belege für sowohl Personen- wie Ortsnamen. Es bezeugen die Namen von Stiftern, Besitzern oder Herstellern, Abb. 7,9,10. Auf dem Bucheinband Abb. 11, der als aus dem 12. Jahrhundert stammend angesehen wird, haben wir z. B. den ersten Beleg für den Ortsnamen Bredared in einer orthographisch interessanten Form vor uns. Andere Inschriften teilen

die Bezeichnung des Gegenstandes mit, so auf einem Fragment eines Dreschfleghels, Abb. 12. Auf dem auf einem Friedhof gefundenen Bronzeblech Abb. 13 steht eine Beschwörung gegen Wiedergänger. Abb. 14 zeigt ein Grabamulett aus Blei mit einem Text aus dem katholischen Sterberitual. Auf dem Holzschafte eines Stylus, Abb. 15, ist ein lateinischer Vers aus dem Psalter eingeritzt, der noch heute bei gewissen Gelegenheiten im schwedischen Gottesdienst vorkommt. Auch der Handgriff eines Maßstabs, Abb. 16, trägt einen lateinischen Text, der darauf anspielt, dass der Stab ein Kontrollmass für ein Getreidegefäss gewesen sein könnte. — Die Runentexte der Gegenstände Abb. 2—16 werden oben S. 95 f. mitgeteilt.

Auf dem Runenstab, einer in Holz geschnitzten Sonderform des katholischen Kirchenkalenders, werden sowohl die sieben ersten Zeichen der Runenreihe für die Tage des Jahres wiederholt als auch 19 Runen für die goldenen Zahlen, mit deren Hilfe man das Wiedersichtbarwerden des Mondes berechnen konnte. Wie früh man begann, Runenstäbe zu verwenden, war ziemlich unsicher, bevor man den halben Runenstab von Nyköping, Abb. 17, fand. Er wurde auf die Mitte oder zweite Hälfte des 13. Jahrhunderts datiert, seine für die Kalenderberechnung verwendeten Runen gehören dagegen fast durchweg einem vormittelalterlichen Typus an. Das bedeutet, dass der Gebrauch von Runenstäben spätestens um 1100 aufkam. In den zerbrochenen Stab eingeschlagene Eisenstifte zeigen, dass er später als Handwage benutzt wurde. Äusserst merkwürdig ist auch der Strichkalender Abb. 18. Hier werden nur zwei Runen wiederholt, und zwar *k* vom angelsächsischen Typus für den ersten Tag der Monate (*kalendae*) und *f* für *vigilia*, d.h. den Tag (gewöhnlich Fasttag) vor einem Feiertag. Die sehr verwickelte Untersuchung der Zeichen des Kalenderstabs führte den Verf. an der römischen Zeitrechnung vorbei zu einem älteren alexandrinischen System (siehe hierzu Veröffentlichungen des Verfassers im Literaturverzeichnis oben: Antikvariskt arkiv 21, 1963). Die Runen und Striche auf dem Holzstab Abb. 19 zeigen Teile des Josephsspiels.

Abschliessend betont Verf., dass die Deutung des mittelalterlichen Runenmaterials Zusammenarbeit mit einer Reihe ausserhalb der Sprachwissenschaft liegender kulturhistorischer Forschungszweige erfordere.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Linnés idévärld

Av Börje Hanssen

K. ROB. V. WIKMAN, *Lachesis and Nemesis. Four chapters on the human condition in the writings of Carl Linnæus. Scripta Instituti Donneriani Aboensis*, 4. Uppsala 1970. Almqvist & Wiksell. 123 s., ill. Pris kr. 30: —.

DENS.: *Superstitionerna i Lachesis-manuskriptet*. Några Linnéanteckningar jämte anmärkningar. Engl. summary. Svenska Linnésällskapetets årsskrift 1968 —69 (tr. 1971) s. 25—40.

I ett arbete som är fyllt av snille, vett och lärdom har Linnés tankar och trosföreställningar dissekerats av K. Rob. V. Wikman i Åbo. Wikman tillhör den snabbt utdöende arten *Homo sapiens* med filosofisk och klassisk bildning som underlag för specialistens kunnande. Det är naturligtvis bara en av dessa våra kära antediluvianer som har möjlighet att begripa och bedöma ett gånget århundrades idévärld, då *mensa* var vardagsmat för varje simpel scholar. Linné har av professor Wikman placerats in i sitt sammanhang med upplysningstidens filosofiska och lärdomshistoriska traditioner men också med sin tids folkliga magi och vidskepelse. Wikman har velat bedöma Linné från synpunkten av 1700-talet, inte från synpunkten av vilka hans idéer som överlevde eller hur han går ihop med 1960-talets biologiska ekologi, akademiska anständighetsbegrepp eller badrumskyliga rationalism. På så vis har vi fått en fascinerande inblick i en 1700-talsakademikers tankevärld med utblickar bakåt i tiden mot de personligheter och ideologiska källädror under renässansen, medeltiden och antiken, som var levande för 200 år sen.

Linné växte upp i det mörka Småland. Han var från barnsben förtrogen med folkets berättelser om de övernaturliga varelserna. Han berättar själv att han före 20 års ålder aldrig vågade gå ut i mörker ensam. Trollens makt är stor, men Linné gjorde sig som vuxen fri från tron på

vättar och spöken. Han avvisade sådant som hopens vanföreställningar och käringars prat. Hela hans världsuppfattning baserades på iakttagelser och erfarenhet. Det man inte sett, enligt fulla bevis, fanns — antagligen — inte. Allt som man såg hade en naturlig förklaring. Gud kunde man se — på ryggen — genom den synbara ordningen i naturen. Gud var inte något övernaturligt utan en del av naturen liksom människan. Själens var inte heller övernaturlig utan av denna världen, en eterisk eller elektrisk substans som satt mitt emellan hjärnans baklobes och förlängda märgen. Linné trodde nog inte på något liv efter detta. Hans gud, manifesterad i naturen, visade för hans iakttagande öga inga spår av Kristus som frälsare eller av den helige ande. Så måste man förutsätta att Linné ställde sig lika tvivlande till den teologiska kristendomen som till den enkla folktrons animism. Här möter vi upplysningstidens filosof, ständigt i färd med att försöka inordna allt han såg i ett naturligt system.

Men Linnés omvärld praktiserade allmänt vidskepelse. Han själv trodde att varje människa har en hamn som varslar före dödsfall och som även eljest ibland uppenbarar sig för de fem sinnena. En gång tilltalade han sin dubbelgångare i närvaro av en student, som alls ingenting sett utan frågade vad som stod på. Han fann det inte konstigt att svalorna övervintrar under isen eller att olika växter samt blod, slem, sperma och älskandes kyssar innehåller helande krafter. Han blev på äldre dar åter fångad av de småländska vidskepelseerna som han noterade, funderade på och försökte förklara utan att blankt och dogmatiskt förneka deras verklighetsunderlag.

Några exempel:

”gastar och spöken regera i mörkret. at ej gå ut at låta skada sig aller skada andra”

”ej gifwa öfwer tröskelen, ty då får ondt i hufdet”

”ej låta sängen ligga öppen åter sig, ty flyger en gohl sparf öfwer blifwer icterus” (gulsot)

”Heliga träd må ingen röra; tager man quist där-af, bör man bära tillbaka och lägga under trädet”

”Pastor Fiorin i Wittaryd wille de skulle hugga neder et frijträd, wågade ej, han tog yxan, men kom hem siuk, dog”

”Naglarne böra skiäras ej på hwar dag, ty freddag hat, lördag mat, söndag till förbannelse, om Torsdagen kartnaglar”

”Bruden komen uti brudstolen från wigslen, skall röra vulvam med så många finger, som hon will få barn till”

”i likkistan lägs ofta det kiäraste Tobakspipa, dosa pgr etc. at liket ej skall spöka”

”Juhlnatt skola 2 lius brinna hela natten på bordet; fars och mors. slocknar et af någon wåda, äller tiuf, dör den”

”Bönderna tro sig kunna bota gonorrhé genom att ha samlag med någon som är frisk; därav blir också hon sjuk ty detta är djävulens teologi”

”Kloka kvinnan Ingebor i Mierhult tror: at hwar ock en meniska hafwer sin hamn, helt lik sig, som går under jorden up ned perpendiculairt, fot mot fot . . .”

”Spectra (andar) synas i Smoland hwar ewiga natt, ingen är som ej wet tahla om dem . . .”

Wikman kallar sin studie, exemplariskt översatt till engelska, *Lachesis and Nemesis*. Titeln lockar inte, men skenet bedrar. *Lachesis* var en av de tre ödesgudinnorna, nattens döttrar, *moirorna*, som bestämde över människornas livslopp. *Nemesis*, mera känd, var den gudomliga veder-gällningens symbol. För Linné var de identiska med i naturen och bland människorna verksamma krafter, och han uppkallade två arbeten efter dem, där han försökte placera in också människan i naturens ordning och bringa reda i kaos. Därvid gav han uttryck för magiska tankegångar som faktiskt var besläktade med den folkliga vidskepelse han enligt munnens bekännelse tog avstånd från. Han menade att en människas avsikter kan åstadkomma verkningar på långt avstånd, att allting består av motsatser som manligt kontra kvinnligt, att mediciner verkar genom kontrast varvid en rubbad balans i kroppen kan återställas, och att sympatetisk magi var en oemotsäglig vetenskap.

Många av de magiska och mystiska idéer som ingick i Linnés världsåskådning kan spåras till det komplex som brukar kallas hermetismen, eftersom de samlats in anslutning till legenden om den egyptiske vishetsguden *Thot*, också kallad *Hermes trismegistus* eller den trefaldigt store *Hermes*. Där ingick synkretistiska tankar om gud

och världen, tagna från neoplatonsk och stoisk filosofi, kabbalistisk teosofi, manikeism och alexandrisk hellenism (*Philo Judæus* som levde ungefär samtidigt med *Jesus*). Det är spännande som en detektivroman att följa dessa tankar, som levde liksom i en undre värld, nedtryckta av den härskande kristna religionen, och bröt fram genom förnekare och föregångsmän som *Paracelsus* (1490—1541) och *Agrippa von Nettesheim* (1486—1535). Hermetismen var antiskolastisk och antiaristotelisk. I sin renässansvariant framförde den tanken på människans höghet som ett evangelium. Linné återgav samma idéer. Han var förtrogen med *Agrippas* stora verk *De occulta philosophia*, tryckt 1531 i Antwerpen, och han återgav t. o. m. det magiska pentagrammet på titelbladet till sitt 1766 tryckta arbete om den dubbla nyckeln till medicinen (*Clavis Medicinæ Duplex*). Femtalets magi utvecklades detaljerat av Linné: fem element i världen, fem sinnen hos människan, fem fingrar, fem blad på rosen, den fullkomligaste blomman, dyrbar för alkemister och rosenkruzare.

Linné var teologiskt irrlärlig, hemfallen åt medeltida mysticism och med förkärlek för folklig vidskepelse. Han kanske inte förde den naturvetenskapliga experimentella metoden framåt. Men just de drag i hans personlighet som attraherades av ockulta tankegångar — och som delades av många i hans samtid — var på samma gång uttryck för hans obändiga aptit på allt i naturen. Han sade sig själv vara sexualist, ständigt gripen av parningens och befruktningens under. Han hade kraft nog att förundra sig över allting han såg på sina resor. Han förenade i sig upplysningsmannens mani för rationell registrering av tillvarens mångfald med renässansmänniskans starka känslor för den nyupptäckta naturens under. Därför stimulerade han sin omgivning och eftervärlden, inte bara med kraften av sin enorma produktivitet.

När Linné 1746 utgav sin *Fauna Suecica* lät han illustrera titelbladet med den efesiska *Artemis*, Naturen i form av en fruktbarhetsgudinna — inte så vacker — med två par bröst. Den gudomliga principen lika med livets ursprung symboliserades med stjärnan, från vilken livets gnistor slår över till de levande varelserna som elektriska impulser. *Artemis* uppvaktas av hjorten, med den stoltserande hannens hållning, medan hinden kättjefullt väntar i bakgrunden. Ett getpar, också traditionellt helgade åt *Artemis*, ger ytterliga-

re liv åt landskapet, där även luften genomkorsas av fåglar och insekter. Den skålförmade pelaren som omger gudinnans underkropp är, liksom i antiken, fylld med djurskulpturer, som dock i Linnés fall vill ge uttryck åt naturens artrikedom snarare än återge speciellt heliga djur. Artemis bär ett amulettband om halsen och har synbarligen en skarabé på bröstet. Hon bär världsägget i högra handen och håller i den vänstra ormen som fruktbarhetssymbol. Man måste ta hänsyn till att Linnés system för honom själv framstod

som en dylik konkret, estetisk helhetsbild, om man rätt skall förstå honom. Naturen blev genom honom för den lärda världen en konkret verklighet i och med att den namngavs. Om namnets och beteckningens underliga makt över människan vittnar alljämt den hetta som seminariediskussionerna brukar uppnå så fort ämnet rör terminologi. Det var inte den binära nomenklaturen som princip utan själva namngivningen av tusentals arter som var Linnés bidrag till sin samtids långsamt sekulariserade världsuppfattning.

ALBERT WIFSTRAND: *Laonikos Chalkokondyles, der letzte Athener*. Ein Vortrag. Nebst einem Nachwort von Christian Callmer und einer Wifstrand-Bibliographie von Sven G. Sjöberg. Scripta minora. Studier utg. av Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund 1971—1972: 2. Lund 1972. 41 s.

Albert Wifstrand, död 1964 som professor i grekiska i Lund, var en internationellt berömd filolog, till vars stämman kollegerna världen över alltid intresserat lyssnade. Hans beläsenhet i såväl den klassiska som den moderna litteraturen var enorm. En litteraturprofessor från Yale, som ingående diskuterat amerikansk litteratur med honom, blev mycket häpen när jag upplyste honom om att W. inte var en fackkollega till honom utan grekisk filolog. Många var de som undrade varför han aldrig kom in i Svenska akademien.

Wifstrand var starkt inriktad mot kulturhistorien i dennas olika former. Han var på en gång *urbanus* som den uppskattade läraren Einar Löfstedt och *paganus* som den beundrade lärofadern Martin P. Nilsson. Han skrev lika initierat om Gamla arabiska diktare, om Iakttagelser i nya psalmboken och om Snoilskys väg till Taormina som om bygdeseder och Blekingeminnen. Med det svenska folklivet, särskilt i dess blekingska gestalt, var han djupt förtrogen. Han var en genuin bleking, både till idiom och tänkesätt. På sin ägandes gård i Mörrum skapade han ett litet hem-

bygdsmuseum, där det fanns föremål som saknades på de större museerna. Hans första tryckta alster var en etnologisk studie: han påvisade att man vid laxfisket i Mörrum alljämt följde den julianska kalendern, fastän denna avskaffats redan år 1753.

Under årens lopp formligen strödde han dylika kulturhistoriska bidrag omkring sig. De vetenskapliga undersökningarna publicerade han mestadels på tyska i fackorganen; de mer allmänkulturella uppsatserna och föredragen återfinns på skiftande och mest oväntade håll, såsom t. ex. i Vår Lösen och Ord och bild, i Korrespondens och Militärhemmet, i Ekskölden och Studiekamraten samt i Blekingepublikationer av olika slag. Allt visar hans vidsträckta kontakter och breda förankring i det svenska folkhemmet.

Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund, i vars skriftserie Wifstrand så flitigt medarbetade, har därför gjort en verkligen nyttig insats genom att låta förteckna alla hans olika arbeten (inalles 211 nummer) i en noggrann och fullständig bibliografi, som sammanställts av bibliotekarien Sven G. Sjöberg. Wifstrand själv kommer också till tals genom det sista föredrag som han höll, endast några månader före sin bortgång. Till detta har fogats en efterskrift av hans yngre vän Christian Callmer, klassikern och bibliotekarien, som nästan i stenstil tecknar Wifstrands gärning som forskare och lärare.

Det har synt mig vara påkallat att för Rigs läsare fästa uppmärksamhet på den märkliga

kulturhistoriska insats som denna bibliografi åter-
speglar. Nästan av sig själv har den avsedda noti-
sen vuxit ut till ett encomion — för att använda
den kända termen på Wifstrands fackspråk —
över en man, som ägde en ovanlig både vilja och
förmåga att i tal och skrift förmedla djupa kun-
skaper om och friska synpunkter på vårt kulturarv
alltifrån antikens Hellas fram till våra egna dagar.

Hilding Pleijel

NILS-ARVID BRINGÉUS (utg.): *Mat och
miljö*. En bok om svenska kostvanor.
Gleerups. Lund 1970. 276 s., ill. Pris
häft. ca kr 35: —, inb. kr 40: 35.

I serien Handböcker i etnologi under redaktion
av Nils-Arvid Bringéus och Mats Rehnberg har
utgivits en volym under namnet *Mat och miljö*.
Den består av sju uppsatser av åtta olika för-
fattare plus förord, källhänvisningar och bibli-
ografi. Tretton av uppsatserna har tidigare varit
publicerade i olika tidskrifter under åren 1932 till
1969. Boken har enligt redaktören i första hand
sammanställts som ett bidrag till kurslitteraturen
för studiemomentet kosthåll och arbetsliv inom
ämnet etnologi. Därtill uttalas också förhopp-
ningen att uppsatserna skall intressera en vid läse-
krets, sålunda en dubbel målsättning — både pe-
dagogisk och populär. Bidragen i boken presen-
teras under fem rubriker: Allmänna översikter,
Regionala kostkomplex, Regionala rätter, Lån
och arv i svenskt kosthåll samt Föda, fördomar,
folktro.

Vad man kanske först har anledning att kom-
mentera är att uppsatserna härrör från en period
på ca 40 år. Gösta Bergs Rökt skinka, torkade
gäddor och surströmming från 1932 och Sigfrid
Svenssons Hur kaffet blev svensk nationaldryck
från 1936 tål gott att läsas om för den som tidi-
gare haft nöjet och för förstagångsläsarna måste
bekantskapen med dessa kunskapsflödande båda
lärdä och i bästa mening populära kulturhistoris-
ka kåserier ge en fängslande kontakt med ämnet.
De ger samtidigt exempel på olika drag i 30- och
40-talets forskningsmål och metodik. Gösta Bergs
uppsats vittnar om starkt historiskt intresse med
tonvikt på kulturrelikter och Sigfrid Svenssons li-

kså men med tonvikt på innovationer. Alfa Ols-
sons bidrag *Kostvanor* bland fiskare i Bohuslän
från 1947 är en fin exponent för dokumentation
av kulturmiljöer genom upptecknings- och enkät-
verksamhet, som under 20- och 30-talet fick fasta
former genom grundandet av institutioner för
systematisk datainsamling i Göteborg, Lund och
Stockholm.

Från 50-talet är Brita Egardts bidrag *Svamp*
som föda och *Spickeskinkan*, göken och *Apostla-
gärningarna* samt från 1965 *Hamburgare* — häst-
kött. Hon behandlar i dessa uppsatser fördomar
och andra former av födoaversioner och försöker
spåra orsak och verkan. Brita Egardt påvisar att
det rör sig om traditionskomplex av hög ålder.
I uppsatsen *Långkål* utgår dess författare N.-A.
Bringéus från målsättningen att belysa kostens in-
tegration i samhälls- och kulturmiljön samt att
tillämpa en viss metodik på ett datamaterial som
insamlats i nutidsskedet. Även Phebe Fjellström
trycker hårt på den metodologiska aspekten i sitt
bidrag *Nord- och mellansvenskt*. Särskilt de eko-
logiska synpunkterna fullföljer hon energiskt. Ha-
rald Hvarfner reagerar i sitt bidrag energiskt mot
den ensidiga betoningen av *skillnaderna mellan
nord och syd* och riktar i stället uppmärksamhe-
ten på *olikheter som går på tvären* och bildar
gränser som går i nord-syd-riktning samt på ett
markant sätt bryter mot det ekologiska ideal-
mönstret. Han menar att de ekologiska synpunk-
terna inte får överdrivas.

Givetvis är det lätt att inom ett så vidsträckt
fält som kosthåll finna uppsatser som man hade
önskat få med i den föreliggande antologin, men
som framgår av redaktörens utmärkta samman-
fattande uppsats *Människan, maten och miljön*
har målet varit att exemplifiera etnologins olika
infallsvinklar och visa hur mångfacetterad denna
vetenskap är. Därigenom har boken också blivit
något av en forsknings- och idéhistoria presen-
terad på ett utomordentligt konkret och pedagogiskt
övertygande sätt.

Brita Egardts översikt över svensk kostforsk-
ning, förut tryckt 1961, utgör på sätt och vis en
recension av den här boken. Då hon är en av
våra mest initierade forskare på området finns
skäl att litet närmare presentera hennes bidrag.
Sammanfattningsvis konstaterar hon att tillgån-
gen på källor är god, att de utnyttjats väl och att
deskriptiva framställningar skapat ett gynnsamt
läge för forskning. Hon anser emellertid att ma-
terialiet använts huvudsakligen till sammanstäl-

landet av allmänna skildringar över kosthållet under olika tidsepoker. Den moderna forskningsmetodiken har, menar hon, i förvånansvärt ringa grad tillämpats för att belysa folkulturens mera allmänna problematik. Med avseende på regionalt historiska undersökningar föreligger bl. a. tre arbeten, som bildar tyngdpunkten, nämligen Åke Campbells Äldre svensk brödkultur i belysning av 1880-talets allmogebröd, Alfa Olssons Om allmogens kosthåll och Gustav Ränks Från mjölk till ost. Särskilt Campbells brödundersökningar kallar Brita Egardt ryggraden i svensk kosthållsforskning. Och det vill man gärna hålla med henne om och understryka. Hans datainsamling, urskiljande av formkriterier för uppställande av en brödtypologi, klarläggandet av deras historiska betingelser och geografiska utbredning är en glänsande prestation. Brita Egardt gör också ett utförligt referat av hans forskningsresultat. Icke dess mindre ser rec. det som en brist att inte något avsnitt av Campbells bok kommit med i denna antologi. Brödet har ju dessutom i varje fall i historisk tid varit halva födan. "Bröd och sovel" anger klart dualismen i kosthållet. I allt upptecknings- och annat datamaterial upprepas detta som en fullkomlig självklarhet. I föreliggande verk är det mest sovet, som behandlas med undantag för den plats brödet får i Hvarfners och Fjellströms regionala översikter. Ölet som dryck har också karaktären av sovel och hör också till cerealierna. Brita Egardt påpekar bristen på studier av husgerådets former och funktion och av måltidssederna. Helt saknas dock icke specialstudier inom dessa områden. I antologins bibliografi finns t. ex. B. Hellner, Steka och halstra, Ann-Sofi Schotte-Lindsten, Rån och våfflor, Birgitta Klarström, Kaffekulan och kulekaffet och ett antal andra uppsatser. Men förvånande är förvisso att härden och dess redskap och dessas funktion i födans beredning så föga behandlats.

Anna-Maja Nylén

AAGOT NOSS: *Johannes Flintoes draktakvarellar*. Engl. summary. Det norske samlaget. Oslo 1970. 104 s. med 26 bilder i svart-vitt, 24 i färg.

Johannes Flintoe hör hemma i den generation av konstnärer, som präglats av Düsseldorfskolans starka intresse för folklivsskildring. I Sverige representeras den av J. W. Wallander, Bengt Nordenberg, Kilian Zoll m. fl. I likhet med dem företog Flintoe långa resor för att med penna och pensel fånga natur, människor och miljöer. Hans skisser från norska bygder och hans anteckningar till dem har ett betydande etnologiskt källvärde. Aagot Noss har i föreliggande bok publicerat alla Flintoes 22 st. kända folkdräktsakvareller, vilka daterar sig från tiden 1819 till 1833. Samtliga ägs av Oslo kunstforening. Såväl Flintoe själv som hans samtida målararkolleger har utnyttjat hans skissmaterial i andra kompositioner. Framförallt har andras mer eller mindre noggranna kopior av folkdräktsbilderna skapat en oklarhet om vem, som är den egentlige upphovsmannen. Här gör Aagot Noss ett välgörande uppröjningsarbete. Hon påvisar att Joachim Frich har använt Flintoe som källa i sin Norske nationaldragter "samlede og udgivne af J. Frich" (Christiania 1847). Nio av Flintoes dräktbilder är direkt eller via Frich kopierade av F. Eckersberg i Norske nationaldragter, utg. av Chr. Tönsberg (Christiania 1852). Flintoes dräktstudier har mer eller mindre direkt varit förebilder för illustrationer i de många folk-livs- och folkdräktsskildringarna från 1800-talets förra del och mitt.

Publiceringen av akvarellmaterialet är uppställd geografiskt efter konstnärens egen lokalisering. Till varje bild fogas Aagot Noss analys och källkritiska granskning samt uppgifter om i vad mån bilderna varit återgivna tidigare eller utnyttjade av andra konstnärer. Hennes förtrogethet med norskt dräktmaterial ger läsaren sakkunnig ledning. Den ingående kollationering som läsaren här får med hjälp av förf:s stora fond av kunskaper utgör ett viktigt komplement, nödvändigt framför allt för forskare utanför Norge, som därigenom får en värdering av bildernas källvärde. Tillsammans med den förstklassiga återgivningen av bildmaterialet och bokens fina formgivning bildar helheten en ambitiös inledning till den av förlaget planerade publiceringen av en serie med arbetstiteln Norske folkedrakter, sett med konstnaraugo. — Katalog, noter, litteraturförteckning jämte förord av Reidar Kjellberg ger boken i alla avseenden en fullgod presentation, vilken dessutom ytterligare förhöjs genom summary och katalog på engelska.

Anna-Maja Nylén

PER BRAHE: *Oeconomia eller Hushållsbok för ungt adelsfolk*. Utg. med inledning, kommentar och ordförklaringar av JOHN GRANLUND och GÖSTA HOLM. Nordiska museets handlingar 78. Stockholm 1971. CLXXVII+276 s.

Källskrifterna till 1500-talets kulturhistoria börjar nu utges på löpande band. Nyligen utkom 1571 års kyrkoordning och något tidigare 1557 års mäsas, båda omnämnda i Rig. Nu föreligger i nytryck ett etnologiskt huvudverk från den senare Vasatiden. Det är den mäktige politikern och jorddroten Per Brahes bekanta *Oeconomia* eller *Hushållsbok* för ungt adelsfolk. I detta fall är det fråga om en modern vetenskaplig edition med handskriftsbeskrivning och textapparat, inledning och kommentarer samt en ordlista på slutet, allt utfört med sådan noggrannhet och fullständighet att det leder tanken till den stora lagsamling som utgavs av C. J. Schlyter eller till någon modern utgåva av de antika auktorerna. Som utgivare står två framstående experter, var på sitt område: etnologen prof.em. John Granlund och nordisten prof. Gösta Holm.

Per Brahes *Oeconomia* har genomgått skiftande öden efter sin tillkomst. Verket nedskrevs i början av 1580-talet, men originalskriften synes ha gått förlorad. Det togs emellertid ett stort antal avskrifter, av vilka nu sjutton är kända och bevarade. Först efter ett sekel blev arbetet tryckt. Det var Per Brahes sonson, den berömde riksdroten med samma namn, som år 1677 lät sin boktryckare Johann Kankel utge boken på det bekanta Visingsborgstryckeriet. Man skulle kunnat tro att Per Brahe d.y. ställt en god och pålitlig handskrift av farfaderns verk till boktryckarens förfogande. Men så var det inte. Visingsborgsupplagan har, som prof. Holm visar, många rent groteska fel, såsom t. ex. *stå herlige* i st. f. *ståtelige* och *lägre alle* i st. f. *likuel*. Trots detta blev Kankels utgåva en eftersökt bok och är i våra dagar en stor raritet. Detta gjorde att Bröderna Lagerströms tryckeri år 1920 lät en ny utgåva av arbetet ingå i den kända serien *De hundra böckerna* och gav boken en prydlig typografisk utstyrsel med konstnärlig utsmyckning. Texten redigerades av Ultunaprofessorn E. O. Arenander, som i en Efterskrift redogjorde för bokens författare och för de av honom kända handskrifterna. Dessa var fyra till antalet, däribland den viktiga s. k. Lundahandskriften, tillhörig Uni-

versitetsbiblioteket i Lund. Arenander sökte endast åstadkomma den läsning som i varje fall syntes vara den bästa, med bibehållande av Visingsborgsupplagens stavningssätt och ordalag, såvitt inte de anlitade handskrifterna visade dem vara oriktiga eller orimliga. Samtidigt uttalade utgivaren önskemålet att en språkman toge hand om utgivningen av en normerande upplaga med angivande av varianterna.

När utgivarna av den nu föreliggande utgåvan vid mitten av 1950-talet påbörjade sitt arbete, fann de under arbetets gång åtskilliga nya förut okända handskrifter; ja, det heter i förordet att dessa fynd "förändrade bilden av *Oeconomias* tillkomsthistoria och föranledde total omarbetning av ett redan färdigt textmanuskript". Först efter halvtannat årtionde var utgivningsarbetet slutfört. Men så har det också blivit ett verk av sådan resning att man kan tala om en klassisk utgåva, som blir normerande för framtiden.

Själva texten samt de sex kapitel som avhandlar handskrifterna till denna och deras språk har ombesörjts av prof. Gösta Holm. Utförligt redogör han för de sjutton kända handskrifterna, klassificerar dem (varvid han även analyserar 1677 års tryck) samt ger en uppställning av de olika handskrifterna i deras inbördes förhållande, ett s. k. stemma. Resultatet av undersökningen blir att det föreligger tre huvudversioner av *Oeconomia*. Av dessa är den nämnda Lundahandskriften den enda fullständiga som har en någorlunda korrekt text. Den blir därför huvudtexten i utgåvan med varianter ur övriga codices (=avd. I). I avd. II publiceras den äldsta versionen från 1570-talet (den bygger på en handskrift i Nordiska samlingen i Uppsala jämte en annan handskrift ur samma samling), och i avd. III utges fogdeinstruktionens yngsta version (efter en handskrift i Kungl. Biblioteket jämte några varianter).

Tillkomsten av *Oeconomia* kan summeras så att Per Brahe redan på 1570-talet sammanställt en hushållsbok. Han hade vid denna tid flera barn som nått mogen ålder, och det var till deras ledning och hjälp som han författade sitt verk. Troligen har han låtit sina skrivare göra många exemplar, och under tiden gjorde han själv åtskilliga ändringar och tillägg. Verket hade emellertid en helt annan form än den som sedermera trycktes på Visingsborg 1677. Senast 1580 bör Per Brahe ha verkställt den stora omarbetning av sitt verk som återspeglas i Lundahandskriften.

Året därpå utarbetade han så första boken om uppfostringsläran. Den sista väsentliga omformningen har skett senast 1584, då fogdeinstruktionen fick en ny lydelse (=avd. III). Något författarnamn har nog aldrig, som utg. påpekar, åsatts de handskrifter som förfärdigades av Per Brahes skrivare. Den tryckta versionens titel anger själv att den tillkommit efter författarens död (där talas om "Gamble Grefwe Peer Brahes" till skillnad från "den unge").

Ett viktigt kapitel ägnar utg. åt Per Brahes språk. Han nöjer sig därvid inte enbart med *Oeconomia* som källa utan utökar materialet med åtskilliga andra och egenhändiga texter av Per Brahe. Dennes språk karakteriseras av stor bredd och ordrikedom. Bäst kommer han till sin rätt, när han yttrar sig om jordens brukande och godsets skötsel (i andra boken). Då kan han ofta gripa till drastiska bilder och åskådliga liknelser. Liksom de flesta profana stilisterna under 1500-talet är han påverkad av den dansk-svenska kanslistilen och skiljer sig därvid fullständigt från Kyrkoordningen och andra teologiska skrifter.

Av det sagda framgår att Per Brahes *Oeconomia* nu föreligger i en form som blir grundläggande för den kommande språkhistoriska forskningen. Akribin och fullständigheten synes vara perfekt utan några egentliga korrekturfel, vilket är så mycket mera berömvärt som det här rör sig om invecklade textförhållanden med otaliga varianter och därav härrörande siffror och förkortningar. Endast en enda skönhetsfläck har jag påträffat (i inledn. pag. CL står *speculum nobilorum* i st. f. *nobilium*).

En fullgod text är naturligtvis av största betydelse för kulturhistorikern, men sedan är denne mest intresserad av textens innehåll och författare. Om *Oeconomias* innehåll och författare har prof. J. Granlund skrivit ett fängslande kapitel, byggt på grundliga arkivforskningar och en vittomfattande lärdom. Så som Per Brahe där skildras, framstår han som en svensk storman i den nya nationalstatens första skede: en fin och lärd humanist, mycket språkkunnig och berest med stora litterära intressen. Han var därjämte en hög ämbetsman och en av tidens största jordägare. Hans bana började i solsen — vid 20 års ålder blev han "ståthållare" på Stockholms slott och som 24-åring utsågs han till riksråd. Som systerson till Gustav Vasa kom han tidigt in i storpolitiken, under kusinerna Eriks och Johans

regementen utsågs han till riksdrots och blev den förste greven i vårt land. Men småningom råkade han i onåd hos båda regenterna och slutade sitt liv i obemärkthet 1590, sjuttio år gammal.

När Per Brahe på 1570-talet satte sig ner att författa sitt viktigaste (men inte enda) arbete, hade han följaktligen många egna erfarenheter av skiftande slag att falla tillbaka på. Det är inte att undra över att hans framställning stundom är pessimistisk och bitter. Samtidigt präglas den dock av det självupplevdas konkretion och sakliga tyngd.

Per Brahe indelar sitt arbete i två böcker. Som redan är nämnt, har den andra boken tillkommit först. Där skildras hur ett dåtida stort jordagods skall skötas och ekonomiseras. I den första boken tecknas en adelsynglings fostran från barnaåren fram till inträdet i hovets och statens tjänst. *Oeconomia* ger, som Granlund uttrycker det, "ett så gott som komplett kulturmönster för den svenska 1500-talsadeln". En kyrkohistorisk läsare vill gärna tillägga att här även ges en intressant inblick i de högre kretsarnas fromhetsliv. Redan nu framhålles vikten av att den unge ädlingen föres in i katekesen, något som blev det följande seklets stora propagandanummer. Ävenledes finner man hur redan under 1500-talet Gamla testamentet intager den plats som den så obetingat erhöill under stormaktstiden. Jesu Syraks bok citeras ständigt. Dess nyktra, världsbejakande levnadsvisdom var liksom avpassad för den illusionslöse politikern och realistiskt inställde jorddrotten Per Brahe. Man uppmärksammar även att det är den humanistiske teologen Melanchthon som rekommenderas och åberopas, inte reformatorerna Martin Luther eller Olavus Petri.

Naturligtvis har *Oeconomia* haft både förebilder och föregångare, även om själva temat var en originalskapelse av Per Brahe. Denne säger själv inledningsvis att han sammanfattat många böcker som utkommit i denna genre. Granlund anger åtskilliga föregångare och uppvisar i detalj att här möter en tradition som går tillbaka till antikens dagar. Han påvisar också att den arbetskalender som återfinns i andra boken återgår på en faktisk hushållskalender för en bestämd gård i Uppland, säkerligen Per Brahes eget Rydboholm. Granlund slutar med att framhålla att Per Brahe "står på den svenska bondekulturens grund" och att *Oeconomia* därför är betydelsefull även för att förstå svensk bondekultur vid nyare tidens början.

Textkommentaren slutligen, som omfattar nära

50 sidor och är utarbetad av utgivarna gemensamt, innehåller mycket välbehövliga förklaringar och upplysningar av såväl språklig som saklig art. Den är synnerligen innehållsrik och noggrann. Här kan blott anmärkas att Ecclesiastes inte avser Jesu Syraks bok (s. 230) utan Predikaren samt att Ecclesiasticus och Jesu Syraks bok citeras om vartannat utan att det anges att det är fråga om en och samma bok.

Efter studiet av detta lärda och ändå lättillgängliga vetenskapliga verk kan man inte undertrycka ett önskemål. Det är att det nu utgäves en populär upplaga av *Oeconomia* med texten utan varianter och utan för den sammanhängande läsningen störande siffror men med inledning, kommentar och ordförteckning. En sådan bok skulle i hög grad gagna och glädja den bildningstörande svenska allmänheten.

Hilding Pleijel

CLAUDE LÉVI-STRAUSS: *Det vilda tänkandet*. (Franska originalets titel: *La pensée sauvage*. Paris 1962.) Övers. av Jan Stolpe. Stockholm 1971. 290 s.

Boken inleds med ett citat från H. de Balzac: "De enda man kan gå till när det gäller att i grunden undersöka människornas angelägenheter i alla deras betydelser är vildar, bönder och folk i provinsen; och när de går från Tänkandet till Faktum finner man sakerna i deras fullständighet." Lévi-Strauss är en av Frankrikes, för att inte säga Västerlandets, f. n. mest betydande etnologer, bekant i vårt land inte bara för skickliga fältarbeten bland Amerikas indianer utan kanske ännu mera för sina teoretiska arbeten. På det teoretiska planet synes han stå kulturanthropologerna nära att döma av sin målsättning (s. 246): "Det utomordentligt värdefulla med etnologin är att den motsvarar en första etapp i en process som omfattar flera: bortom de mänskliga samhällenas empiriska skiljaktighet strävar den etnologiska analysen efter att nå fram till invarianter." Etnologens mål är sålunda att fastställa människors likhet, inte bara deras olikhet.

Lévi-Strauss har skrivit sitt arbete i syfte att få läsaren att tänka och tänka om i väsentliga frå-

gor rörande vetenskap i gamla världen (Europa-Asien) under jämförelse med de s. k. primitiva folkens (i Afrika och nya världen). I båda "världarna" är det fråga om ett logiskt tänkande, ett systematiskt ordnande på olika abstraktionsplan av företeelser i den omgivande naturen eller samhället. Vad Lévi-Strauss fastställer ifråga om likheter och skillnader i tänkande och praxis i den ena världen och den andra angår inte bara etnologer. Författarens terminologi är anpassad även för historiker, samhälls- och språkvetare, pedagoger och ingenjörer.

Det "vilda tänkandet" kan *inte*, enligt Lévi-Strauss, inpassas i någon historisk period, såsom Auguste Comte en gång försökte göra. Comte var medveten om att klassifikationssystem hade en oerhörd betydelse i tänkandets historia. Han ville placera det "vilda tänkandet" i fetischismens och polyteismens epoker.

Det kultiverade tänkandet däremot, som "domesticerats för att giva avkastning", är istället en historisk företeelse, som framträtt på vissa ställen i världen och vid vissa tidpunkter i historien. Förf. parallelliserar västerländsk vetenskap med dess diktkonst, och han jämför mytiskt tänkande med tusenkonstnärens (*du bricoleur*) aktivitet på det praktiska planet. Vetenskapen (*sciens*, dvs. fysik, kemi, i någon mån biologi) skapar sina medel och resultat genom sina hypoteser och teorier. Konsten (som lyder under konstvetenskapen) kan placeras mitt emellan den vetenskapliga kunskapen och det mytiska eller magiska tänkandet. Konstnären är samtidigt forskare och "tusenkonstnär". Konsten har i vår västerländska kultur, säger Lévi-Strauss (s. 219), givits "en ställning som nationalpark med alla de fördelar och nackdelar, som knyts till en så konstgjord form".

Totemismen utmärker samtliga de primitiva folk, från vilka Lévi-Strauss hämtar sina exempel. Han är kritisk mot totemismen och anser, att de etnologer som tidigare sysslat med detta begrepp råkat ut för en illusion. Han säger (s. 231): "Beroende på vilken synvinkel man anlägger, uppvisar eller utesluter den s. k. totemismen systemets kännetecken: den är grammatik, dömd att degenerera till ett lexikon. Till skillnad från andra klassifikationssystem, som i första hand är *föreställda* (koncipierade som myterna) eller *utföras i handling* (som riterna) är totemismen nästan alltid *levd*, dvs. den hör till konkreta grupper och konkreta individer, därför att den är *ett ärftligt klassifikationssystem... klassifika-*

tionen tenderar att brytas sönder och dess delar ordnar sig sinsemellan på ett annat sätt" (kurs. av rec.). I totemismen segrar alltså funktionen oundvikligt över strukturen.

Med intressanta exempel visar Lévi-Strauss också, hur olika folk i sin symbolik kan använda samma totemdjur. Allt efter sitt näringsliv betraktar folk djuren annorlunda: jordbrukande indianer t. ex. betraktar korpen som trädgårdsrö- vare, fiskare och jägare däremot anser korpen va- ra asätare.

Lévi-Strauss har indelat sin bok i nio kapitel. I det första, Det konkretas vetenskap, visar han, att "de primitivas" vetenskap svarar mot intellektuella krav, innan den tillfredsställer behov. I det sammanhanget är av intresse vad han kallar den *neolitiska paradoxen*. Under neolitikum har ju människan lärt sig behärska kulturens viktigaste färdigheter: krukmakarkonst, vävning, jordbruk, boskapsskötsel o. a. Även dessa stora upptäckter på det praktiska planet tillskrives ett kvantifierat tänkande. Intressant är också att till den konkreta vetenskapen kan även komma att höra vad vi kallar supra-normalt. Ett exempel härpå är hämtat från Ojibwa-indianerna. De tänker sig "övernaturliga" varelser snarast som besläktade med människorna. Dessa varelser tillhör, enligt nämnda indianers uppfattning, universums naturliga ordning, eftersom de är utrustade med intellekt och känsla. De hör ihop med det normala medvetandet. De infödda har en känsla av att deras vetande är "konkret" i motsats mot de vitas vetande.

Det tredje kapitlet Transformationssystemen exemplifierar ett tema, som, såvitt jag förstår, Lévi-Strauss gärna behandlar. Han ställer termer i "opposition" till varandra och kallar på ett ställe förfaringssättet en logisk premis. Det är kravet på särskiljande distinktioner, som sätter igång de praktiskt-teoretiska logiker som styr livet och tänkandet i de s. k. primitiva samhällena. Logik innebär att upprätta nödvändiga relationer. Bland alla motsatser som förf. behandlar må nämnas: individuell kontra kollektiv (egendom); exogam kontra icke exogam; tillåtet-förbjudet; helig-profan; konformism-partikularism o. a. Iakttagelserna om oppositionerna i olika symboliska system, "tycks mig", skriver Lévi-Strauss, "göra slutgiltigt upp med alla teorier om arketyper och om ett kollektivt omedvetet" (s. 73). "Sammanfattningsvis kan man säga," fortsätter han (s. 97), "att på den sociala organisationens och det

religiösa tänkandets område har de australiska samhällena gått till väga på samma sätt som bondesamhällena i Europa när det gäller kläde- dräkten under slutet av 1700-talet och början av 1800-talet. Att varje samfällighet skulle ha sin dräkt och att denna för man, resp. kvinna i stort skulle vara sammansatt av samma element sattes aldrig i fråga: man ägnade sig bara åt att skilja ut sig från grannbyn och att överträffa den i rikedom och uppfinningsrikedom i detaljer. . . . Här som annorstädes bland de australiska "vildarna" liksom i våra bondesamhällen, tenderar denna dubbla rörelse — den allmänna konformismen (som är en produkt av ett slutet universum) och hemsocknens partikularism — att behandla kulturen enligt den musikaliska principen "tema med variationer." Motsatser, som kan tolkas eller har tolkats kronologiskt såsom förhållandet mellan en "ursprunglig" form och en härledd, kan ibland enligt förf. riktigare tolkas som "symmetriska (former) och omvända i förhållande till varandra, som om varje system representerade en transformation inom samma grupp". Vid rollanalys av alternerande grupper menar jag, att man må ihågkomma begreppet transformation.

Sjätte kapitlet Universalisering och partikularisering handlar bl. a. om namn och namngivning. Studiet av namnsystem fortsätter också i det sjunde kapitlet Individiden som art. Här avses inte bara människors egennamn i ovannämnda båda "världar" utan även de skiljaktiga principer, som gör sig gällande när man namnger boskap, hundar, tävlingshästar och blommor. Skall man ha den rätta glädjen av dessa kapitel, bör man nog vara något hemma i strukturalisternas terminologi och tankegångar, så att man kan skilja mellan vad som hör till *la langue* och *la parole*. "Att ett ord uppfattas som egennamn betyder, att det befinner sig på en nivå bortom vilken det inte krävs någon klassifikation — inte absolut utan inom ett bestämt kulturellt system." I de två sista kapitlen av studierna av klassifikationer (Tiden återvunnen samt Historia och dialektik) är det åter fråga om klassificerande intention, som s. a. s. "går uppåt" i riktning mot den största allmängiltigheten och abstraktionen. Det sista kapitlet i boken upptages till stor del av en polemik mot den franske filosofen och författaren Jean-Paul Sartre (som härom året vägrade mot- taga ett nobelpris). Lévi-Strauss har lånat en del av Sartres terminologi. När det gäller etnologin (vari Lévi-Strauss "funnit principen för all forsk-

ning”) är emellertid oenigheten total. Framställningen i kapitlet rör sig på ett abstrakt plan, men är enligt min mening ett tankeväckande komplement till en i sin helhet särdeles intressant bok. Det kanske må erinras om att Lévi-Strauss teorier inte allmänt godtagits i alla avseenden. Svensk kritik finner man i Bertel Nathorsts doktorsavhandling: *Formal or structural studies of traditional tales* (Stockholm 1969).

John Granlund

Västmanlands fornminnesförenings årskrift 50, 1972. Red.: HENRY SIMONSSON. 131 s., ill.

Från bergslag och bondebygd. Hyttor och bruk. Örebro läns hembygdsförenings årsbok 26, 1971. Red.: GUNNEL SYLVAN LARSSON. 191 s., ill.

Skånes hembygdsförbunds årsbok 1971. Red.: NILS-ARVID BRINGÉUS. 212 s., ill. Uppsatserna även separat under titeln *Skånska matvanor*. Skrifter utgivna av Etnologiska sällskapet i Lund. Lund 1971. 173 s., ill.

I åtskilliga sammanhang har det funnits anledning att i denna tidskrift framhålla vilken värdefull informationskälla de årspublikationer erbjuder, vilka sedan lång tid tillbaka utges av de provinsiella organisationerna på kulturminnesvårdens område. Inbördes företer de en ganska växlande karaktär, men alla är de av den kvalitet att vi, åtminstone i detta hänseende, kan känna oss i nivå med de andra nordiska länderna och med gängse förhållanden i det övriga Europa.

En förutsättning för denna kvalitet har varit att man som utgivare haft tillgång till landsantikvarierna, samtidigt chefer för respektive läns-museer. Hur det kommer att gå i fortsättningen med de aviserade reformerna inom denna del av administrationen står i vida fältet.

Av de ovan nämnda årsskrifterna är den från Västerås närmast av den konventionella typen, vilket givetvis inte innebär att den skulle vara mindre värdefull än de övriga. Ur det rika innehållet här skall främst nämnas två uppsatser, nämligen Ove Hidemarks Att anlägga surbrunn. En studie kring Sättra brunns första utbyggnad

och Åke Åbergs Kyrkobibliotek i Västmanland. En preliminär rapport. Den första är en mönster-gill och allsidig historisk undersökning, utförd av den insiktsfulle arkitekt, som under senare år med känslig hand och med bevarande av den idylliska karaktären anpassat denna märkliga bebyggelseenhet till den nya tidens krav i sjukvårdens tjänst. Att Sättra brunn på detta sätt förlänats nytt liv hedrar också ägaren, som är Uppsala universitet. Bibliotekarien Åke Åberg har på eget initiativ företagit en inventering av biblioteken i ett antal av stiftets kyrkor och kan redovisa både enstaka märkliga fynd och iakttagelser av mera generellt intresse. Man gör sig vid läsningen den frågan hur många av rikets stift som har tillnärmelsevis motsvarande samlingar bevarade åt eftervärlden. Ett fortsatt inventeringsarbete som utmynnar i en översikt över bestånden i hela riket skulle vara mycket välkommen långt utanför bibliografernas krets.

Årsskriften inrymmer självfallet en del meddelanden om verksamheten under 1970 och dessutom ett register över innehållet i de femtio volymer, som utkommit under åren 1874—1972. Där bekräftas vad som sagts om hur mycket värdefullt kunskapsstoff som finnes samlat i dessa band. Alldeles särskilt gäller detta årgångarna fr. o. m. 1920, då Sven T. Kjellberg övertog ledningen. Hans betydande insatser ägnas tillbörlig uppmärksamhet även i den skildring som här ges av Vallby friluftsmuseums 50-årsjubileum. Denna anläggning är den första i sitt slag i vårt land, som tillkom efter en omsorgsfull, från början uppgjord plan, vilken med stort förutseende utformats av föreningens då nyanställda intendent.

Den nya årgången av *Från bergslag till bondebygd* är liksom sin närmaste föregångare främst en temabok. Här har sammanförts ett antal framställningar av högt kvalificerade medarbetare, avsedda att belysa den just i Örebro län av ålder så viktiga bruksindustrin. I första hand gäller det järnhanteringen. Marie Nisser redogör sålunda för en inventering av träkolshyttorna och Bo Molander ger en översiktlig skildring av utvecklingen från blästerjärn till stångjärn, illustrerad bl. a. med bilder av de bruksstämplat, på vars studium förf. nedlagt ett så förtjänstfullt arbete. I en charmerande och utmärkt välskriven uppsats berättar före bruksdisponenten Nils Danielsen om sina minnen från Carlsdahls bruk i Karlskoga bergslag, dit han kom 1908 som praktikant.

Länet har inom sina gränser även en äldre kemisk industri, nämligen Dylta svavelbruk, vars rika historia här skildras i två uppsatser av Olle Weistrup och Beth Åkerhielm, den senare med intima band knuten till företaget och dess ägarefamilj.

Skånes hembygdsförbund har valt en annan väg för sin publiceringsverksamhet, i det att man uppdragit åt professor Nils-Arvid Bringéus i Lund, som är ledamot av förbundets styrelse, att redigera och utge årsboken för 1971. Resultatet har även här blivit en temabok, som fått titeln Skånska matvanor. Med det livliga intresse som i våra dagar visas alla dietetiska och kulinariska frågor är det ingen tvekan om att detta är ett gott grepp.

Till närmare hälften av sitt omfång upptages boken av en ingående och mångsidig översikt, "Mat och måltid i skånska bondehem". Utg. har här redogjort för sina tidigare, inte minst ur metodisk synpunkt banbrytande undersökningar på detta område. Men härtill har han också fogat en mängd nya iakttagelser av mycket stort intresse. Redogörelsen illustreras bl. a. med ett antal utbredningskartor, av vilka flera inte förut varit publicerade.

Bringéus framställning kompletteras av några kapitel, författade av lärjungar till honom och belysande några av de inslag i kosthållet, som av ålder intagit en framträdande ställning i detta landskap. Sålunda skriver Göran Norsander om sillen, Kurt Genrup om gåsmaten och Ingrid Arvids och Birgitta Bondesson om spettekakan. De är alla mönstergilla undersökningar, som är ägnade att föra forskningen framåt. Den skånska spettekakan har på oväntat sätt kunnat belysas med iakttagelser i södra Frankrike. Rätten har efter allt att döma förekommit på flera håll i Europa (för Obersteiermark, se t. ex. Karl Haiding i *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* 1962). Bland innehållet i övrigt lägger man märke till en översikt av Bringéus av folkdikten kring maten. Det är ett fångslande och förhållandevis litet behandlat ämne.

Gösta Berg

GÖSTA ADELSWÄRD: *Charles Emil Hagdahl*. Försök till levnadsteckning. Skrift-

serie utgiven av Föreningen Gamla Linköping nr 13. Linköping 1971. 127 s., ill.

Charles Emil Hagdahl, författaren till den berömda kokboken, har länge framstått som en fångslande och särpräglad representant för den oscariska kulturen. Efter att några år ha verkat som fattigläkare på Östermalm i Stockholm, företog han på offentligt uppdrag en omfattande studieresa till olika europeiska länder för att på ort och ställe införskaffa uppgifter om fångvården. Efter att ha inköpt Tidö slott i Västmanland framträdde han som insiktsfull lantbruksreformator, särskilt på mjölkhushållningens område. Han hörde också till de ledande i de kretsar som vid denna tid sökte främja den svenska trädgårdsskötseln. Kokboken tillkom först på hans äldre dagar.

Den tidigare bristfälliga kunskapen om Hagdahls levnadsbana och personlighet har nu blivit avsevärt förmerad genom en insiktsfull och väl skriven biografi av Gösta Adelswärd. Det är en bok med många fina iakttagelser, som på flera punkter bygger på hittills icke uppmärksammat material.

Av särskilt intresse är vad förf. har att säga om Hagdahls förhållande till hans källor. Det visar sig, att han för receptens del många gånger står i skuld till den franske mästerekocken Jules Gouffés mycket uppmärksammade *Le livre de cuisine*, som utkom 1867. På åtskilliga punkter bygger han också på Alexandre Dumas *Le grand dictionnaire de cuisine*, som utgavs posthumt 1872 av den unge Anatole France. Påverkan från Dumas märkes särskilt i de fylligare mera allmänna partierna eller just där Hagdahl påfallande skilde sig från sina svenska föregångare. Vad bildmaterialet beträffar är de flesta träsnitten utförda av mästaren på detta område Wilhelm Meyer. De återgår emellertid, som Adelswärd visar, i minsta detalj på illustrationerna i Urbain Dubois *École des cuisinières*.

S. 75 påpekar förf., att Hagdahl redan i sin första upplaga publicerat åtskilliga av Hans Brasks matsedlar efter den kända samlingsvolymen i Linköpings stiftsbibliotek. Det kan ha sitt intresse att notera, att det var Hans Hildebrand, som enligt vad han själv uppger i Sveriges medeltid (2, s. 478) gav Hagdahl anvisning på dessa matsedlar, som han några år senare publicerade in extenso.

Någon oklarhet synes råda beträffande de olika upplagorna av den berömda kokboken. Förf. uppger sålunda, att under Hagdahls livstid två svenska upplagor utkom (s. 122). Den andra omarbetade upplagan utkom 1889—91, men följdes av en ny oförändrad sådan 1896 (H. dog 1897). Året innan, 1895, utgavs även en förkortad framställning kallad Dr Hagdahls mindre kokbok, som även den följdes av flera upplagor. (S. 100 nämnes "1897 års upplaga", men det torde här vara fråga om ett feltryck för 1891).

Gösta Berg

TRYGGVE LUNDÉN: *Svenska helgon*. Verbum. Stockholm 1972. 267 s., ill.

Sveriges religiösa medeltidslitteratur, som alltid legat vår inhemska forskning varmt om hjärtat, har först på senare tid blivit känd och uppskattad av en bredare allmänhet. En bidragande orsak till detta nyvaknade intresse har nog varit den ändrade och fördjupade syn på det katolska fromhetslivet som framträtt i det lutherska Sverige. Men på kort sikt har nog därvid även bidragit den flitiga tolknings- och översättarverksamhet som utförts av den nykorade fil. hedersdoktorn Tryggve Lundén. Som fackutbildad medeltidsforskare och som tidigare romersk-katolsk kyrkoherde har han haft särskilda förutsättningar att för en svensk läsekrets redovisa och klarlägga medeltidens litteratur. I den nya svenska litteraturhistorien har han haft på sin lott att skildra "medeltidens religiösa litteratur" och skilt sig från uppdraget med heder genom en både kunnig och välskrivna framställning. För några år sedan fullbordade han i fyra band en svensk översättning av Birgittas Uppenbarelser. Den fick visserligen åtskillig kritik av experter på Birgittatexterna, men den utgör en ovärderlig hjälp för de många som inte kan läsa Birgitta på latin eller fornsvenska.

Vid sidan härav har Lundén under årens lopp publicerat ett stort antal uppsatser och översättningar med anknytning till de svenska medeltidshelgonen. Alla dessa studier har han nu sammanfattat i en nyskriven och vackert illustrerad bok med den korta men adekvata titeln: *Svenska helgon*. Med denna term avser förf. dels sådana

helgon som varit av svensk börd, dels sådana som ägnat större delen av sin livsgärning åt Sverige och som där blivit föremål för helgonkult. Från de forna danska landskapen medtages följaktligen inte t. ex. Knut hertig eller Knut konung men däremot Sankta Sissela (Cecilia) och Sankt Arvid (Arild), därför att dessa endast åtnjutit lokal uppmärksamhet i vårt land.

Det är inte mindre än ett femtiotal män och kvinnor som här räknas till den svenska helgonskaran. Nu kan man om helgonen liksom om bibelböckerna tala om dels kanoniska, dels apokryfiska sådana. Till den förra kategorin hör då de som av påven blivit regelrätt helgonförklarade eller under den äldre medeltiden av ett stifts biskop tillerkänts rätt att bli firade inom stiftet eller riket. De som här kallas "apokryfiska" helgon har ute i bygderna av folket betraktats som heliga män och kvinnor samt blivit föremål för lokal kult. Därav följer att inom den här tecknade helgonskaran finns dels riksbekanta namn som Ansgar och Sigfrid, Birgitta och Katarina, Brynolf och Nicolaus Hermanni, dels mera dunkla gestalter som Sankt Karlung i Roden, Sankt Torsten i Bjurum och Sankt Sven i Hagstad.

Förf. har eftersträvat fullständighet i samlingen, och det är man honom tacksam för. Särskilt värdefullt är att förf. gjort sig mödan att spåra upp så många "apokryfiska" helgongestalter, som annars varit så litet omtalade. Det finns mig veterligt ingen liknande översikt på svenska. Framställningen följer inte alfabetisk utan kronologisk ordning. Detta blir något tvetydigt, då åtskilliga av de "apokryfiska" helgonen är svåra att tidfästa. Varje helgon får en eller flera sidor alltefter sin betydelse (Birgitta ägnas 27 sidor men Helge Jöns och Sankta Sissela bara en sida var.) Skildringen kan väl kallas populär-vetenskaplig i detta ords bästa mening. Förf. bygger sin framställning både på de bevarade urkunderna och på den rika forskning som under seklerna uppstått kring dessa. Han berättar rakt fram utan att fördjupa sig i de många intrikata problem som är förknippade med helgonbiografierna. Särskilt förtjänstfullt är att förf. konkretiserat skildringen med åtskilliga hymner och sekvenser, som anföres både på latin och i en habilt gjord översättning.

Förutom ett par sidor nyttiga ordförklaringar över mindre vanliga termer (såsom breviarium, hostia, translation o. d.) har förf. en ganska

utförlig bibliografi. Den är naturligtvis mycket nyttig, men där saknas åtskilliga arbeten som nog skulle ha påverkat framställningen, om förf. tagit hänsyn till dem. Ett par exempel må nämnas. Till problemet om den helige Sigfrid har såväl L. O. Larsson i *Det medeltida Varend* (1964) som A. Önnerfors i *Die Hauptfassung des Sigfridoffiziums* (1968) lämnat viktiga bidrag, under debatt med den föregående forskningen (den sistnämnde polemiserar både mot Larsson och Lundén!). Gottfrid Carlssons uppsats i *Sammlaren* 1948 om magister Mattias, Birgittas bekante bikt-fader, ger på grundval av nya arkivfynd i Vatikanen en helt ny bild av "Sankt Mattias" liv och verksamhet. Ävenledes har A. Schück under årens lopp i åtskilliga uppsatser lämnat intressanta bidrag till den svenska helgonhistorien.

Ett särskilt hedersomnämmande förtjänar de många vackra och väl valda illustrationerna. Där möter foton av kapellruiner, kalkmålningar och skulpturer, som allt verkningsfullt belyser framställningen. Det är inte heller de gamla vanliga paradnumren, utan förf. har bemödat sig att från de mest skilda håll både inom och utom landet leta fram dokumentariska bilder från helgonkultens brokiga värld.

Hilding Pleijel

BENGT AF KLINTBERG: *Svenska folksågner*. Pan/Norstedts. Stockholm 1972. 361 s.

Det stora antalet elever i etnologi (folklivsforskning) har på samma gång både nödvändig- och möjliggjort utgivningen av ett ökat antal läroböcker. Genom ämnets art har dessa i regel kunnat ges en sådan framställningsform, att de även fått en intresserad allmänhet som läsare. Detta bör också gälla Bengt af Klintbergs Svenska folksågner. Här återges 430 sägenuppteckningar huvudsakligen från otryckt material och valda så, att olika landsdelar och i stort sett olika sägenkategorier blivit representerade.

I förordet framför utgivaren en misstanke, att den vanlige läsaren kan tycka att inledningen blivit för utförlig. Säkert en onödig farhåga. Inledningen är så välskriven och tillkommen med så

gott pedagogiskt handlag, att lekmän kanske snarare önskar att ha fått sägnernas allmänna bakgrund ännu fylligare belyst. Men varje sägen har avslutningsvis i boken sin egen kommentar, som inte bara utgöres av källuppgifter och litteraturhänvisningar utan ger många andra upplysningar. Här antydes också ofta olika sägners geografiska förekomst och utg. visar här sin ingående känedom om tryckt och otryckt sägenmaterial.

Urvalet av sägner har fått en utpräglad slag-sida genom att tyngdpunkten som utg. själv framhåller medvetet "lagts på sägnerna om övernaturliga väsen och trolldom". Dessa är enligt honom "de intressantaste både som folkdiktning och exempel på folketro". Det sistnämnda påståendet är självfallet, det förstnämnda kan diskuteras. De historiska sägnerna och lokalsägnerna torde som *diktalster* vara fullt så intressanta som övriga. De ger ofta tillfälle att följa hur den folkliga fantasin arbetat och låtit sägenkomplex växa ut med möjligheter till avslöjande av incitant och verklighet bakom.

Sägnerna är uppordnade efter slagord: ödet, Odens jakt, skogsrå etc. Något annat hade väl inte varit lämpligt för översiktens skull, men vissa sägengrupper har därigenom ej kommit med. Skämtsågner upptages sålunda inte, fastän dessa ofta har mer karaktär av sägen än saga t. ex. den dråpliga nr. 400 under rubriken "Krig". Ej heller medtagna är de sägner som berättats för att karakterisera olika orters innevånare. Även dessa fyller utg.:s krav, att vad som främst gör sägner intressanta som forskningsobjekt är deras anpassning bl. a. till "folkets yttre levnadsförhållanden och deras sociala karaktär" (s. 72).

I boken ingår en särskild förteckning över viktigare sägensamlingar, givetvis i ett starkt komprimerat urval (det gäller alldeles särskilt när även några enstaka årsskrifter och ortsmonografier medtagits). Till nytta för bokens ändamål kunde även ha varit en utvidgad förteckning över den vetenskapliga sägenlitteratur i bok- eller uppsatsform som är av mera principiell betydelse; sådan litteratur upptages i kommentarerna men är där spridd på olika sägner. I en samlad förteckning skulle inte Gunnar Granbergs Memorat und Sage, angiven som viktig (s. 72), råkat bli utan källuppgift (Saga och sed 1935). Och här hade f. ö. även kunnat komma med samme författares Sägnernas svenska kungar (Fataburen 1946), när den nu inte medtagits i kommentaren till sägnerna om Karl XII.

Det skall till sist framhållas att boken som lärobok har ett maximalt omfång och att varje utvidgning på ett område skulle krävt inskränkning på ett annat. Anmälare av böcker för undervis-

ningsändamål bör ha en klar insikt om att praktiska skäl nödvändiggör en stark åtstramning av utrymmet.

Sigfrid Svensson

KORTA BOKNOTISER

LARS THORNBLAD: *Mollösund*. Ur ett gammalt fiskeläges historia. Konstindustriskolan. Göteborg 1971. 229 s., ill. Pris ca kr 55: —.

Mollösund, fiskeläget på Orusts västligaste del, är idag den mest typiska representanten för ett fiskeläge man kan tänka sig. Litteraturen om Mollösund är inte stor. Mest omfattande är en uppsats som skrevs redan 1930 av dåvarande intendenten vid Göteborgs museum Sven T. Kjellberg (Svenska kulturbilder, bd 2). Främst skildras där fiskets metoder och redskap. I L. Daléns och O. Hasslöfs arbeten om västkustfisket (1941, resp. 1949) kan man hämta något. I R. Ivarssons *Lövvegetationen i Mollösunds socken* (1962) har naturförhållandena ingående behandlats. Men en utförlig och bred skildring har saknats. Denna brist har eliminerats genom den betydande insats som kartografen Lars Thornblad har gjort, när han nu gett ut lägets historia i en till sin utformning mycket vacker bok.

Första gången Mollösund omtalas i källorna är under högmedeltiden, men tydligare kontur får läget först under 1500-talet. 1560 är det redan ett av de stora fiskelägena med egen tull och kyrka. Fisket hade då fått en omfattning som gjorde att danska kronan såg sillfisket såsom ett utmärkt skatteobjekt. Utrustad med rent polisiära befogenheter drev tullaren in kronans andel av fångsten. Detta rikliga sillfiske pågick oavbrutet till 1588, då sillen plötsligt slutade att "gå te", vilket biskopen av Oslo ansåg vara ett Guds straff för att ståt-hållaren dragit in prästernas tionde av sillen. Denna minskning av silltillgången betydde för folket fattigdom och nöd och för samhället avfolkning. Denna fortsatte när nästa stora sillperiod kommer 1660. Mollösund är då sedan två år svenskt. Marstrand hade fått landningsprivilegier, vilket innebär att ingen sill fick föras till Mollösund. Bara de mycket fattiga stannade kvar i läget. Sillperioden varade i tjuo år. När nästa stora period kommer 1747 är en stor del av Mollösunds 195 invånare "fattiga, alldeles utfattiga eller tiggare". Nu behöves emellertid mycket folk till kusten för att taga till vara all sillen. Myndigheterna sökte på allt sätt stimulera folk att flytta dit. Pardonsplakat utfär-

dades, utlänningar befriades från personliga utskylder under tre år etc. Sillsalterier byggdes upp utefter hela kusten. Den stora inkomstkällan var emellertid inte själva sillen, utan den tran som utvanns genom att sillen kokades, och som användes till belysning och i färger. Tranen exporterades över hela Europa. Vid sekelskiftet var sillen åter borta, och folk sjönk ner i djupaste fattigdom.

Beredningen av fisken var länge — efter våra mått mätt — undermålig. Först på 1890-talet gick man helt över till att göra första beredningen ombord. Utom sillen kom makrillen och långan att få stor betydelse för Mollösund. Kranstängerna med den spilade långan ger än idag karaktär åt läget.

Thornblad ger också några glimtar ur Mollösunds rättshistoria. Vi får även några intressanta detaljer om rättskipningen ute till havs. Vidskepelsen får sin redogörelse. Däremot saknas en historik över fromhetslivet utöver själva kyrkobyggnadens och kyrkvårdarnas historia. Det hade också haft sitt intresse att få en redogörelse för kvarnen och dess tillkomst.

G. H-g

KAI ULDALL: *Billeder af dansk folkekunst*. Thaning & Appel. Köpenhamn 1971. 127 s., ill.+4 färgpl. Pris d.kr. 49: 75, inb. 59: 75.

År 1945 utgav dåvarande chefen för Frilandsmuseet vid Köpenhamn Kai Uldall en högst förträfflig översikt Gammel dansk folkekunst, den första i sitt slag. Denna har sedan följts av nya upplagor. Den nu föreliggande boken är en ersättare för dessa och ter sig som ett lyxverk i förhållande till den i format och utförande blygsamma utgåvan från 1945. Bilderna har i antal nära tredubblats samtidigt som de mer enhetligt inriktats på snideri och målning med möbler som dominerande före-

målsgrupp. Exempelen på folkkonst av annan art är så få, att de i likhet med vad som skett ifråga om textilier helt kunde ha slopats för att inte ge en felaktig uppfattning om vad som verkligen existerat ifråga om t. ex. keramik, halmbindning och smide. Vad därmed vunnits i utrymme — om åtta ark var förlagets maximering — kunde istället ha förts över till den inledande texten, där man märker vissa utslutningar bl. a. ifråga om framställningen om folkkonstens ortskaraktär och lokala utövare. I sin helhet ger dock den delvis nyskrivna inledningen en klar och koncentrerad bild av vad folkkonst är, hur denna uppstår och vilka motiv den begagnar sig av. Den lokala särprägelns beroende av ekonomiska och sociala faktorer framhålls. Renässansen framträder starkt och länge i dansk liksom i skånsk folkkonst. Orsak: när den var ledande stil ”besad den danske bondestånd endnu en god del av sin gamle frihed og velstand”. Krig och adelsförtryck åstadkom sedan, att renässansstilen ej på länge hos bönderna fick någon konkurrens utan som en kulturfixering på sina håll höll sig kvar ända till 1800-talet. Att rokokon är så sparsamt företrädd i allmogeinventariet på Själänd trots stilens rika blomstring i Köpenhamn visar, menar Uldall, böndernas svåra situation ännu vid årtiondena efter 1700-talets mitt. När nyheter sedan upptogs ifråga om möbler och folkkonst var det en följd av agrarreformernas ekonomiska och sociala verkningar i början av 1800-talet. Gör man en allmän jämförelse med Sverige finner man ett gracilare handlag med kniven men framför allt med penseln i den danska folkkonsten. Den har tillkommit för rum med större fönster och klarare dagsljus.

S. S.

här fanns då socknar med hundratals träslöjdare som vid sidan om ett litet jordbruk hade slöjden som sin huvudsakliga inkomstkälla. Här har därtill för hemslöjdsrörelsens del funnits entusiastiska initiativtagare, handlingskraftiga organisatörer och för den senaste perioden därtill framstående enskilda konsthantverkare. Entusiasm, planmässighet och mycket kunnande utmärker också den nu utgivna historiken, som dels behandlar hemslöjdsföreningens historia, dels den äldre slöjden inom området. Det råder ett gott samspel mellan de olika bidragen med ambitiösa inbördes hänvisningar. Fil. lic. Ann-Sofie Schotte-Lindsten skildrar i tvenne uppsatser bygdeslöjdens lokala fördelning i länet och de förändringar den hemslöjdsstimulerande verksamheten undergått i mål och medel. Närbilder härtill ger f. hemslöjdschefen Gerda Brütte i sina minnen från en halvsekkelång verksamhet. Den äldre trä- och textilslöjden i länet presenteras i utförliga bidrag av fil. kand. Anna-Lisa Bergvall och fil. lic. Gertrud Grenander-Nyberg. Den senare framhåller att den traditionella slöjden i länet varit en ständig inspirationskälla genom sina tidlösa mönster och tekniska variationsrikedom och sin kvalitet. Med tillsatser av produkter av modernt konstskapande ger den avslutande planschsamlingen syn för sägen härför. Hela boken är också i övrigt rikt och instruktivt illustrerad. Det sobra omslaget är kanske dock reklamässigt alltför diskret bland bokhandelns mångkolorta alster. Men här passar dock ett citat i boken: ”Det som inte är så grant (dvs. färggrant), varar längre”.

S. S.

Nyttoslöjd och konsthantverk kring Kalmarsund. En historik över Södra Kalmar läns hemslöjdsförening. Red.: ANN-SOFIE SCHOTTE-LINDSTEN och GERTRUD GRENANDER-NYBERG. Kalmar 1970. 184 s., ill.

Inom inget annat lokalt område i Sverige har hemslöjdsrörelsen, dess framväxt och materiella och personliga förutsättningar fått en så ingående och åskådlig skildring som i ovannämnda arbete. Men så är inte heller sydöstra Småland och Öland vilket hemslöjdsdistrikt som helst. Här finns i Kalmar vårt lands första — om också i ändrad organisationsform — ännu bestående hemslöjdsaffär, grundad 1863. Här hade ännu vid 1900-talets början vävstolen hedersplats i så gott som varje gård. Och

ANNE MARIE FRANZÉN: *Prydnadssömmar under medeltiden.* Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm 1972. 39 s., ill. (därav 2 färgpl.)

Anne Marie Franzén har utgivit en mycket vacker och instruktiv bildbok om prydnadssömmar under medeltiden och 1500-talet så som de framträder på textila konstverk från olika delar av Västeuropa. De som visas i boken har ofta bevarats i kyrkor, och alla tillhör nu Statens historiska museum. Bild och text samarbetar på ett utomordentligt sätt (rätelse för nästa uppl.: vid detaljbilden s. 18 har S:t Erik råkat kallas S:t Olof). Teknikteckningarna till ledning för den som själv vill sy har utförts av Kerstin Adde-Johansson. Det redogörs för 19 olika sömmar och stygn, d. v. s. de vanligaste.

Boken presenteras i förordet blygsamt som en exempelsamling för konsthantverkare. Hos många läsare uppstår säkert en önskan att förf. måtte i större omfattning presentera delar av Statens historiska museums rika textsamling, gärna med engelsk text. Redan denna bok, översatt till engelska, vore värdefull för utländska museibesökare och andra. Den föreliggande boken kommer emellertid att bli av stort värde för svenska läsare och bildbeaktare och verka uppmanande att med boken i hand studera de textila konstverken i verkligheten och i detalj. Läsarna kommer säkerligen att vilja se mer av medeltidens utomordentliga prydnadssöm och beundra konstverken i sin helhet. Eftersom förf. koncentrerat sig på att illustrera teknikerna har nämligen endast delar av föremålen avbildats.

Till ledning för vidare studier finns en litteraturlista. Där hade man önskat att Agnes Geijers Textila skatter i Uppsala domkyrka varit nämnd, särskilt som det hänvisas till denna samling i texten.

GGN

CARL LINDSTÉN: *Hänt och omvittnat*. Kulturhistoriska skildringar. Bokförlaget Finn. Landeryd 1971. 102 s.

Förre Burseryds kyrkoherden Carl Lindstén, vars tidigare studier om "brott i 1600-talets Småland" uppmärksammats i *Rig* (1970:81 f.), fortsätter här sina kulturhistoriska strövtåg inom hembygdens marker. Den nya volymen skattar nog mera åt det journalistiskt lättsamma än åt det sakligt dokumentariska. Förf. grubblar (s. 52 ff.) över innebörden i "värpe" (dial. för kashög). Där om finns goda upplysningar att hämta i C.-M. Edsmans rikt dokumenterade och religionshistoriskt analyserande uppsats *Folklig sed med rot i heden tid* (Arv 1946 s. 147 ff.). Hur vet förresten förf. att maj-söndagen 1680 (s. 62) var "varm och ljuvlig"? Den kan lika gärna, som Rigs redaktör påpekat för mig, ha varit kall, blåsigt och blöt. Man skulle önska att förf. nu ville systematisera sitt rika stoff och helst även sätta in det i rättshistoriskt sammanhang. Detta skulle mycket gagna forskningen.

Hg Pl.

Södra Unnaryd-Jälluntofta fornminnes- och hembygdsförening. Årsskrift 1971. 91 s. + 13 s. annonsbil., ill. Pris kr 10:—.

Hembygdssföreningen för Södra Unnaryd och Jälluntofta socknar i södra Västbo är en av de mera livaktiga bland Smålands många sammanslutningar av liknande art. Föreningen bildades 1945 och två år senare började den utge en årsbok, som sedan regelbundet kommit ut varje år. Årsskriften 1971 utgör följaktligen tjugofemte årgången och kan därför sägas vara ett slags jubileumbok. Detta markeras av ett register över innehållet i de föregående årgångarna, som oförtydligt vittnar om hembygdsintresset i denna för alla etnologer så välbekanta smålandsbygd.

De flesta av förf. har alltid varit lokala förmågor, men där har även framträtt skribenter på riksplanet, såsom Unnarydskännaren N.-A. Bringéus, Kankelforskaren S. Almqvist och den kände genealogen P. Wilstadius. Många av uppsatserna har också varit av ett mera allmänt intresse. Detta gäller även om ett par bidrag i den föreliggande årgången. Dr P. Wilstadius publicerar utdrag ur den Unnarydsfödde Forshedakyrkoherden Andreas Bolinus bekanta dagbok (vartill originalmanuskriptet nu finns i Lunds univ.bibliotek och varav ett längre utdrag trycktes år 1913). Tidshistoriskt upplysande är också de hundraåriga protokollen från de båda socknarnas kommunal- och kyrkostämmor. Helt naturligt är innehållet främst avsett för den lokala läsekreten. Men sådana lokalhistoriska uppgifter — det gäller om alla de många småländska hembygdsböckerna — kan, i den mån de är vederhäftigt dokumenterade, få ett vidsträckt värde såsom pusselbitar i ett större etnologiskt mönster.

Hg Pl.

Kulturen 1972. (Hantverk). En årsbok till medlemmarna av Kulturhistoriska föreningen för Södra Sverige. Red.: BENGT BENGTESSON & ANDERS W. MÅRTENSSON. 191 s., ill. + 16 färgpl. Pris inb. kr. 35:— (medlemsavgift kr. 25:—).

I olika anmälningar i *Rig* av årsböcker har temabokens för- och nackdelar förts på tal. Varierande meningar har gjorts gällande, men så kan också temakaraktern — alltså bokens koncentration kring ett visst ämne — växla i hög grad. Orts- och senare tidsavgränsningen tillämpades redan tidigt i pionjären Svenska Turistföreningens årskrift och

har sedan upptagits på andra håll här och var och då och då. Det är avgränsningar med stor rymlighet, vilket också gäller sådana tema som "byggnader eller bostad". Motsatsen är årsböcker med strängt genomförd redaktionell komposition och styrning, t. ex. Fataburens senaste årgångar. Lundamuseets årsbok representerar en medelväg. Allt sedan Kulturens årsbok 1935 startades av Sven T. Kjellberg har den haft ett genomgående tema som gjort den ganska ensamstående bland hithörande svenska årsböcker: att först och främst bekantgöra museets samlingar för forskning och allmänhet. Med personlig särart har programmet sedan förts vidare av Bengt Bengtsson. Men det är ett tema med så stor spännvidd, att en uppdelning har visat sig ändamålsenlig. Så har under de senaste två decennierna tillkommit den långa serien av årsböcker: Keramik, Glas, Silver, Möbler, Tid, Bok och skrift etc. fram till årets Hantverk. Många av dessa årgångar har genom sitt rika bildmaterial och sina utförliga föremålsbeskrivningar blivit handböcker inom sitt ämne. Publikframgången — föreningens medlemsantal ligger omkring 23 000 — är något av en saklighetens triumf. Årsböckernas uppsatser är dock mer än kataloger till museisamlingar. Anders W. Mårtenssons bidrag i Kulturen 1972 om medeltida metallhantverk i Lund är sålunda inte bara en inventering av hithörande jordfynd utan ger också en rad upplysningar om arbetsmetoderna. Och Bengt Bengtssons presentation av makarna Adolphsons storslagna gåva av baltiska silverpjäser drar samtidigt upp problem om Sveriges kulturförbindelser över Östersjön. Jämte de båda redaktörernas egna bidrag, de längsta i boken, finns ett stort antal korta artiklar om hantverk som varierande belyser verktyg, arbetssätt, organisation och produkter. Det gäller timmermän, murmästare, kammakare, perukmakare, silkespinare, körsnärer, keramiker, bokbindare och sockerbagare. Flera bidrag är samtidigt en presentation av nyförvärv.

S. S.

Från Gästrikland. Gästriklands kulturhistoriska förenings meddelanden 1971. Red.: NILS-GÖRAN HÖKBY i samarbete med Erik Brännman och P. J. Lindgren. 135 s., ill.

Det finns två uppsatser om lantbrukets historia i denna årsbok som kompletterar varandra. Den ena av Carl Klingberg behandlar hushållningssällskapen

och lantushållningen i Gästrikland 1814—1914. Under den angivna tidens första hälft var landskapet, trots en markant anhopning av industrianläggningar, självförsörjande på jordbruksprodukter. Grosshandlarna, som engagerade sig i järnhantering, blev landskapets främsta jordbrukare. Järnbruken ledde lantushållningens utveckling: de var föregångare inom diktning och sjösänkning. Den andra drivande faktorn i utvecklingen var hushållningssällskapet som bildade en sockenkommitté i varje församling. Man propagerade förfoderväxter bland bönderna samt uppmuntrade dem att bygga torkkrior för spannmålen. Ladugårdsskötseln visade sig vara svårare att förbättra genom att denna näring av många bönder ansågs vara "ett nödvändigt ont". Från 1840-talet började man importera nya kreatursraser men korsningarna var ganska länge planlösa och resultaten dåliga. Först från 1860-talet går utvecklingen med raskare takt. Den gamla hälsingeplogen ersattes med nya modeller från Överum och Forsbacka, konstgödsel började man anskaffa utifrån, de första täckdikena blir anlagda och mejerierna kommer i gång på allvar. Mot slutet av 1800-talet är jordbruket ej längre av vikt i Gästrikland. Under den berörda perioden har knappast något framåtskridande skett på jordbrukets område utan hushållningssällskapets positiva medverkan.

Det andra bidraget till jordbrukets historia lämnas av Lennart Hansson: Jordbruket i Gästrikland efter 1914. Utvecklingen under denna tid överensstämmer i stora drag med den som präglat landet i övrigt. Här behandlas jordbrukets olika sidor: åkerarealen, växtodlingen, nötkreatursskötseln, dikningen, jordbrukets byggnader m. m. Förf. belyser ingående de olika brukningsformerna d. v. s. familj jordbruket, bruksbruket och arrendejordbruket. Statistiska uppgifter användes flitigt. Nutidsituationen exemplifieras dels med den höga medelåldern bland jordbrukarna dels med de minskade sysselsättningsmöjligheterna.

M. Sz.

ANITA LIEPE: *Växjö och Öjaby kyrkor.* Sveriges kyrkor 143: Växjö, Småland 4:2. Engl. summary. Stockholm 1971. S. 285—376, ill.

Som ett komplement eller rättare en fortsättning — pagineringen är fortlöpande — till skildringen av Växjö domkyrka (rec. i Rig 1971:141 f.) har nu utkommit en beskrivning av de övriga kyrkorna i Växjö stad samt av Öjaby kyrka, som numera hör

till Växjö pastorat. Av allmänt historiskt intresse är de korta utredningarna om de båda nu försvunna kyrkorna: Hospitalskyrkan och Klosterkyrkan. De tre nya s. k. småkyrkorna i staden blir också noggrant beskrivna.

Öjaby gamla medeltidskyrka, vackert belägen vid Helgasjöns strand, har liksom domkyrkan ett par gånger härjats av eld men återställt. År 1942 genomgick den en omfattande restaurering. Både byggnadshistorien, inredningen och inventarierna blir utförligt redovisade, varvid man särskilt uppmärksammar de många, verkligt fina illustrationerna.

Häftet, som efter vanligheten har både noter och källförteckning, avslutas med ett utförligt ort-, person- och sakregister till hela bandet. Det synes vara noggrant och pålitligt. Man irriteras bara av den onödiga misshandeln av den kände biskop N. J. O. H. Lindströms förnamn. Så som här står skrev han själv sitt namn. I boken får han heta än Nils L. (registret), än Nils Johan L. (s. 331). Hans namn i familjekretsen var Herman; av vännerna kallades han Nio. Även kan påpekas att G. Virdestam inte är utgivare av första bandet av Växjö stifts herdaminne (s. 314 och 356) samt att domprost E. Ekedahl inte var "tillika" kyrkoherde i Öjaby (s. 357) utan först lektor och kyrkoherde i Öjaby och sedan domprost (jfr historiken s. 318).

Hg Pl.

Mässan på svensko 1557. Utg. i faksimil med inledning av SIGTRYGG SERENIUS. Laurentius Petri sällskapets urkundsserie 10. Tord Wetterqvist AB. Uppsala 1969. XXIII + 44 s.

Mässan på svensko av år 1557 måste räknas till de kulturhistoriska källskrifterna från svenskt 1500-tal. Där regleras nämligen gudstjänstlivet i de svenska bygderna under den senare delen av detta sekel fram till den nya handboken år 1614. Där får man alltså veta vad det svenska folket under denna tid mottog för vägledning och impulser i religiösa ting. Skriften finns endast bevarad i ett tjugotal exemplar i olika offentliga arkiv och bibliotek. Det är därför glädjande att det livaktiga Laurentius Petri sällskapet, som verkar såväl för det historiska utforskandet som för den nutida förnyelsen av svenskt gudstjänstliv, nu föranstaltat en faksimileutgåva av Mässan. Till denna har den finländske liturgihistorikern teol. dr Sigtrygg Serenius skrivit en kortfattad liturgihistorisk inledning, som dels sätter in

Mässan i dess svenska och kontinentala historiesammanhang, dels närmare analyserar de olika partier i Mässan. Bihang till Mässan, som innehåller en del variabler, bibeltexter och kollektböner, har inte medtagits i denna faksimileedition.

1557 års mässbok är emellertid inte bara ett kulturhistoriskt dokument. Den är även indirekt en statsrättslig urkund. Därmed förhåller sig på följande vis. I vår gällande regeringsforms andra paragraf föreskrives att "Konungen skall alltid vara av den rena evangeliska läran, sådan den uti den oförändrade Augsburgiska bekännelsen samt Uppsala mötes beslut av år 1593 antagen och förklarad är". Vad säger då Uppsala möte i sitt beslut? Jo, det heter där att man skall alldeles hålla sig vid "den religion som uti salig . . . konung Gustafs siste regements och salig ärkebiskop Lars Petri Nericiani den äldres livstid både i lärdom och kyrkoseder här i riket hållit och genom den präntade kyrkoordningen (1571) är samtyckt och bejakad bliven". De "kyrkoseder" som var vedertagna under konung Gustafs siste regementstid fanns kodifierade just i Mässan 1557 (iämte då gällande handbok och Evangeliebok). Till yttermera visso talas det i prästerskapets förslag till Beslut om "vår gamle tryckte messebok och den kyrkoordning etc." Alltså: om man tolkar regeringsformen efter bokstaven — och det bör man enligt reg.formen alltid göra — är Sveriges konung alltjämt bunden vid den "religion" och de "kyrkoseder" som återspeglas i Mässan på svensko år 1557.

Hg Pl.

S. OTTO BRENNER & GÖSTA THIMON: *Register [till] Uppsala universitets matrikel 1595—1817.* Acta universitatis Upsalien-sis. Skrifter rörande Uppsala universitet. C: 20. Uppsala 1971. XL + 627 s. Pris kr. 80: —.

Flera gånger har i dessa spalter framhållits den stora betydelse som universitetens nationsmatriklar har för den person- och kulturhistoriska forskningen. Detta gäller naturligtvis också om universitetsmatriklarna. Det är bara det, att de i vårt land varit så ofullständiga. Sedan något årtionde har emellertid den matrikel för Uppsala universitet, som började utgivas redan år 1900, förelegat fullständig fram till år 1817, då studentkataloger började utgivas.

Fullt användbar har dock denna matrikel med sina många tiotusentals namn inte varit förrän den

nu kompletterats med ett fullständigt register. Stommen till detta har utarbetats av den kände genealogen direktör S. Otto Brenner. Hans arbetsmaterial har sedan granskats och kompletterats av förste biblioteksassistenten Gösta Thimon. Värde av detta register behöver inte påpekas. Företagna stickprov har utvisat dess noggrannhet och pålitlighet. Man vill gärna instämma i den förhoppning som universitetets rektor uttalar i det korta förordet: att "registret skall bli ett viktigt hjälpmedel för genealogisk och personhistorisk forskning i den svenska stormaktstidens, frihetstidens och den gustavianska tidens kulturhistoria".

Hg Pl.

CARSTEN BREGENHØJ: *Etnologisk interviewteknik*. Dansk historisk fællesforening. Köpenhamn 1971. 88 s., ill.

Det har berättats mig från ett sydsåkiskt fiskeläge, att när barnen före simskolornas tid skulle lära sig simma kastade man ut dem i hamnbassängen, så kom kunskapen av sig själv. Jag har senare tyckt, att min egen situation var likartad, när jag skickades ut att göra mina första folkminnesuppteckningar. Och den var inte mycket annorlunda för de studenter jag själv som lärare senare hade att se till att de fullgjorde föreskrivet uppteckningsarbete. Instinktmässigt uppfylldes väl ändock flertalet av de krav Carsten Bregenhøj uppställer i sin bok. Nyttillkommen är bandspelaren, här kunde behovet av *omgående* utskrivning starkare ha inskräpts. Viktigast för oss var dock kunskapen om *vad* man skulle uppteckna, så fick erfarenheten ge resten. Det må då vara förlåtligt om Etnologisk interviewteknik på den som fostrats och fostrat på ovan angivet sätt ger intryck av det självfallna satt på pränt, av en nedskrift av truismen. Detta är naturligtvis oriktigt. Boken handlar främst om förhållandet mellan upptecknaren och hans meddelare. Takt och ton är föränderliga ting och finns en generationsskillnad mellan parterna kan lämnade anvisningar vara särskilt aktuella. Därtill är dessa utslutande inställda på samtidsforskning. Före den tid det egna ämnet getts vidgad målsättning skulle man nog sagt att Bregenhøjs bok närmast gäller sociologisk intervjuteknik: Hur många i ett visst stadskvarter är missnöjda med barnens lekmöjligheter? Är du tillfredsställd med Dina egna studieresultat? Hur är det att i en protestantisk miljö ha växt upp i ett katolskt hem? Sådana frågor kräver särskild hänsynsfullhet, men det gällde

också tidigare frågor om t. ex. äldre tiders folketro eller fattigdom. I det fallet är Bregenhøj oerfaren när han skriver: "Ved mange lokalhistoriske eller folkloristiske undersøgelser vil det være tilstrækkeligt i indledningen at sige, at vi skal tale om gamle dage eller lignende, og så kan man i øvrigt næsten snakke om hvad som helst" (s. 71, kurs. här). Inför detta vill man endast på nytt upprepa Gösta Bergs varma rekommendation av boken *Fältarbetet*, synpunkter på etnofolkloristisk fältforskning (anmäld i Rig 1971).

S. S.

LØRN PIØ: *Folkeminder og traditionsforskning*. 2:a utökade uppl. Dansk historisk fællesforening. Köpenhamn 1971. 100 s.

En utlovad men utebliven recension gjorde att första upplagan av Piøs lilla handbok aldrig blev anmäld i Rig. Att en ny upplaga nu utkommit visar att boken varit angelägen. En motsvarande översikt av den sidan av etnologin som omfattar tro, sed och diktning gav C. W. von Sydows 1919 utgivna *Våra folkminnen*, som sedan under många årtionden stod kvar i studiekurserna. Båda arbetena har redan i det yttre den stora förtjänsten att ha ett för en elementär lärobok rimligt omfång. Den nya upplagan av Piøs bok har fått en aktualiserad litteraturförteckning och har även försetts med register, ett för en handbok högst önskvärt hjälpmedel. Därtill har det inledande kapitlet *Folkeminder og tradition* helt omarbetats. Forskningshistoriskt har detta avsnitt sitt särskilda allmänna intresse. Piø framhåller här att Sven Grundtvig använder ordet "folkeminder" endast som kulturpolitisk propagandör, som vetenskapsman såg han traditionsforskningen som del av ett vidare forskningsfält, "den sammenlignende Kulturhistorie og Folkehistorie" svarande emot vad vi nu kallar etnologi (se härom också Piø i Arv 1969—70). Det var Axel Olrik som genomförde den ensidiga inriktningen på "nordiske folkeminder" och genom hans auktoritet kom detta att få ett allmänordiskt gensvar. Piøs bok är så gott som utslutande inskränkt till Danmark — och det är rimligt för en elementär lärobok — men så starkt som förf. är engagerad i uppfattningen av folkloristiken som en del av etnologin hade det kunnat nämnas att i Sverige framhävdes detta redan mycket tidigt av forskare som Martin P:n Nilsson och Nils Lithberg.

S. S.

SVENSK KULTURHISTORIA

i böcker utgivna av Nordiska museet

- Blå välling — sur sill. Vällingklockor och vällingklocksramsor* av Mats Rehnberg. 24:—
- Vad skall vi göra med de blanka gevär? 15 kapitel ur soldaternas liv* av Mats Rehnberg. 32:—, inb. 38:—
- Bygd och yttervärld* av Sigfrid Svensson 10:—
- Stad i trä. Ett skede i den svenska småstadens byggnadshistoria* av Sten Rentzhog. 38:—
- Hästslakt och rackarskam. En etnologisk undersökning av folkliga fördomar* av Brita Egardt 40:—
- Väderkvarnar och vattenmøllor* av Sven B. Ek 45:—
- Kalmar. Karolinska borgarhus i sten* av Manne Hofrén 44:—
- Hjälpreda vid kulturhistorisk byggnadsinventering* av Sander Rosén 10:—
- Herdar och husdjur* av Mátyás Szabó 34:—
- Studier i svenskt repslageri* av Allan Nilson 40:—
- Svensk Jugend* av Elisabet Stavenow-Hidemark 17:50
- Spelkort* av John Bernström 7:—
- Bruksherrgårdar i Gästrikland* av Hans Beskow 45:—
- Gunnar Olof Hyltén-Cavallius som etnolog* av Nils-Arvid Bringéus 20:—
- Oeconomia eller Hushållsbok för ungt adelsfolk* av Per Brahe, utg. och kommenterad av John Granlund och Gösta Holm 68:—
- Villabebyggelse i Sverige 1900—1925* av Elisabet Stavenow-Hidemark 68:—
- Die Geschichte des schwedischen Pfluges* av Ragnar Jirlow 38:—
- En Södergrabb växer upp* av Cyrus Wallén 11:90
- Klackarna i taket. Om halling och jössehäradspolska* av Mats Rehnberg 7:—
- Smycken i svensk ägo* 24:—
- Skansens örtagård/Skansens herb garden* av Gösta Berg och Lisa Bauer 12:—
- Från mjölk till ost. Drag ur den äldre mjölkhushållningen i Sverige* av Gustav Ränk 34:—
- Gardiner och gardinuppsättningar. En kulturhistorisk studie* av Gunnel Hazelius-Berg 12:50
- Generationsväxlingen inom romantikens klassicism* av Sten Lundwall 40:—
- Alberget och Oakhill på Djurgården* av Martin Olsson 62:—
- Kring en lotsgårds historia* av Ragnar Wirsén 34:—
- Ljusen på gravarna* av Mats Rehnberg 48:—
- Gubbhyllan* av Per Anders Fogelström och Arne Björnstad 20:—
- Övergången från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken* av Filip Hultblad 60:—, inb. 75:—
- Hovmålaren Carl Fredrik Torssellius tapetmålARBOK* redigerad av Sigurd Wallin 35:—
- Äldre svenska spannmålsmått* av Nils Sahlgren 38:—
- Tapeter 1500—1900 i Nordiska museet* av Sigurd Wallin 11:—
- Bakom polisens kulisser* av Gustaf Adolf Blomberg 9:—

Priser exkl. moms

En Södergrabb växer upp

av Cyrus Wallén

Pris exkl. moms 11: 90

Folk som inte alls sysslar med att skriva skriver — när de har något att berätta — ofta mycket bättre än de som inget annat gör än skriver. Cyrus Wallén till exempel.

Jolo i DN

Walléns gotlandsskildring är skriven med förälskelse. Om Stockholms Söder skriver han med en ännu större kärlek, en kärlek som inser galenskap och defekter men dock älskar.

Åke G. Sjöberg i Gotlands Allehanda

Som stockholmsskildring har den ett enastående kulturhistoriskt värde.

Erik Asklund i Land

Folkdräkter

av Anna-Maja Nylén

Pris exkl. moms 50: —

”Den nya boken har blivit en synnerligen vacker och tilltalande volym i det yttre och innehållsligt har den blivit till en verklig handbok i detta fascinerande ämne till glädje och nytta för biblioteken, för hemslöjds- och hembygdsföreningar, för folkdans- och spelmanslag och för alla som lagt sig vinn om vården av detta rika kulturarv, som mer än mången annat speglar svensk tradition när den varit som bäst och festligast.”

Manne Hofrén i Barometern